

Dichterbij – Over regionalisering van voedselketens en een grotere rol voor de consument

Dit essay is in opdracht van InnovatieNetwerk opgesteld door:
Dr. J.D.A.D. Caalders, Ir. A.O. Nigten en J. Laro.
BUITEN, Bureau voor Economie & Omgeving

Projectleider InnovatieNetwerk:
Dr.ir. M.C.H. Wagemans

Dit rapport is opgesteld in het kader van het thema 'Duurzaam Ondernemen',
concept 'Duurzaam regionaal landbouw- en voedselsysteem'

Postbus 19197
3501 DD Utrecht
tel.: 070 378 56 53

www.innovatienetwerk.org

Het ministerie van LNV nam het initiatief tot en financiert InnovatieNetwerk.

ISBN: 978 – 90 – 5059 – 404 – 2

Overname van tekstdelen is toegestaan, mits met bronvermelding.

Rapportnr. 09.2.225, Utrecht, december 2009.

Voorwoord

De laatste jaren is er in brede kring discussie ontstaan over de spanning tussen globalisering en regionalisering. De recente economische crisis heeft dat debat nog versterkt. Velen zijn van mening dat er geen wezenlijk alternatief is voor globalisering. Anderen menen dat er te weinig oog is geweest voor de nadelen ervan. Zij bepleiten regionalisering als oplossing.

Hoewel globalisering en regionalisering qua aard en uitgangspunten totaal verschillende ontwikkelingsrichtingen betreffen, is in beide gevallen behoefte aan innovaties. Bij het werken aan vernieuwingen is belangrijk dat er scherp zicht bestaat op de onderliggende problematiek. Voor InnovatieNetwerk is dit aanleiding geweest een patroonanalyse uit te voeren op het terrein van regionalisering. Er zijn weliswaar veel initiatieven maar regionalisering van de landbouw komt moeilijk van de grond. Deze analyse treft U aan in het Rapport “Een zoektocht naar institutionele vernieuwing voor een duurzaam regionaal landbouwsysteem”. Centraal in de analyse staat dat problemen vaak hardnekkig zijn omdat ze georganiseerd in stand worden gehouden.

Het rapport mondt uit in de conclusie dat er op een drietal terreinen behoefte is aan ingrijpende vernieuwing. Het betreft vernieuwing van het economisch systeem, nieuwe vormen van sturing en vernieuwing van ketens. Over deze drie onderwerpen zijn afzonderlijke rapporten verschenen. Daarin worden nieuwe perspectieven geschetst op basis van ideeën en modellen die de afgelopen jaren zijn ontwikkeld.

Het essay dat thans voor u ligt, concentreert zich op vernieuwing van voedselketens. Het bevat ideeën over hoe burgers minder vrijblijvend kunnen worden betrokken bij voedselproductie en bij het beheer van

hun omgeving. Ook wordt verwezen naar praktijkexperimenten die van nut kunnen zijn om de gewenste systeemveranderingen te realiseren. Een centraal punt vormt de vraag hoe de veelbesproken kloof tussen burger en consument kan worden overbrugd. De inhoud van het essay zal worden betrokken bij het verder uitwerken van een regionaal duurzaam landbouwmodel.

Wanneer u belangstelling heeft om bij dit project rond regionalisering te worden betrokken, dan nodig ik u van harte uit om dat aan ons kenbaar te maken. We werken immers als een netwerkorganisatie. Contactpersoon voor dit project is Mathieu Wagemans.

Ik wens u veel leesplezier en inspiratie.

Dr. G. Vos,
Directeur InnovatieNetwerk.

Inhoudsopgave

Voorwoord

Samenvatting **1**

1. Aanleiding en probleemstelling **7**

- 1.1 Economie van voedsel en landschap 7
- 1.2 Vervreemding en vrijblijvendheid 8
- 1.3 Uitdaging: naar een regionaal systeem van wederkerigheid 9
- 1.4 Vier alternatieven 9

2. Achtergronden/inkadering **13**

- 2.1 Regionalisering en vergroting betrokkenheid 13
- 2.2 Positionering en verantwoordelijkheid in de keten 14
- 2.3 Meer betrokkenheid vanuit vier invalshoeken 15

3. Inspiratie: vier modellen **19**

- 3.1 Economie van regionale voedselketen en landschap 19
- 3.2 (On)gezonde voeding & omgeving 28
- 3.3 Verbroken energiekringloop 34
- 3.4 Bewoners in achterstandswijken 44

4. Conclusies **55**

- 4.1 Vier modellen: consequenties voor actoren 55
- 4.2 Vier modellen: grotere betrokkenheid, minder vrijblijvendheid 59
- 4.3 Aandachtspunten 60
- 4.4 Eerste stappen 61

Summary **65**

Samenvatting

In dit essay worden vier modellen gepresenteerd die direct of indirect alternatieven bieden voor de huidige organisatie van (de economie van) voedselproductie en landschap. Alle modellen hebben als kenmerk dat er sprake is van een andere positie van de burger en consument. Ze hebben gemeenschappelijk dat de verantwoordelijkheden in de keten anders worden toegedeeld. Burgers worden niet enkel als consumenten benaderd, maar krijgen meer verantwoordelijkheden. Zij worden minder vrijblijvend betrokken bij de productie van voedsel en het beheer van hun leefomgeving. In de gepresenteerde ketenmodellen is verder sprake van nieuwe koppelingen tussen voedselproductie en andere functies. Weliswaar is intussen breed geaccepteerd dat landbouw meer is dan voedselproductie, maar integratie van deze meervoudige functies binnen ketens vindt nog niet vaak plaats. Voedsel, zorg en energie kennen elk hun eigen systemen, die doorgaans los van elkaar functioneren.

Achtereenvolgens komen de volgende ketenmodellen aan bod:

- Economie van regionale voedselketen en landschap;
- (On)gezonde voeding en omgeving;
- Verbroken energiekringloop;
- Bewoners in achterstandswijken.

Realisatie van de modellen vergt systeeminnovaties: een geheel andere manier van denken over voedselproductie, landbouw en landschap, en een omslag in de organisatie en financiering ervan. Dit heeft aanzienlijke gevolgen voor het doen en laten van alle actoren die betrokken zijn bij de productie van voedsel en landschap. Het gaat hierbij om de volgende groepen actoren:

1. De 'burgers' zelf, met daarbinnen als specifieke doelgroep bewoners van achterstandswijken;

2. De intermediairen;
3. Bedrijven in de voedselketen (agrariërs, voedselverwerkende industrie, detailhandel);
4. Freeriders.

1. Burgers

Algemeen kan worden gesteld dat binnen de vier modellen het traditionele beeld van de consument plaats heeft gemaakt voor nieuw burgerschap. De 'burger' is niet langer het sluitstuk van de voedselketen, maar maakt er nu prominent deel van uit. En wel op verschillende manieren. De modellen bevatten tal van ideeën over de wijze waarop de betrokkenheid van burgers vorm en inhoud kan krijgen. Daarbij gaat het zowel om organisatorische als om financiële arrangementen. Burgers hebben bijvoorbeeld hun (spaar)rekeningen lopen bij een regionale bank die geen rente geeft noch vraagt. Wel delen alle deelnemers in de winst. Zij dragen tegelijkertijd bij aan een regionaal groenfonds. Dit doen zij ook via hun keuze voor een regionaal pensioenfonds. Via deze intermediair verwerven deelnemers directe invloed op de productie van voedsel en landschap in hun omgeving.

Ook qua gezondheidszorg kan er veel veranderen. In het beschreven model dat hierop focust, lijkt er aan de 'voorkant' van zijn ziektekostenverzekering voor de burger niets veranderd: hij betaalt (gelijk aan de huidige situatie) zijn premie. Maar aan de 'achterkant' is er een wereld van verschil. De burger 'werkt' aan zijn gezondheid doordat hij wordt gestimuleerd door een aantrekkelijke leefomgeving, door vaker actief buiten te zijn en door vaker gezond (regionaal) voedsel te consumeren dat nu voor hem beter toegankelijk (en betaalbaar) is. Voor dit gezonde voedsel kan hij namelijk, veel meer dan nu het geval is, terecht bij de lokale streeksupermarkt. Financieel komt het erop neer dat de burger meer kwijt is aan zijn voedsel, maar dat hij bezuinigt op zijn ziektekosten.

Naast bovengenoemde financiële en organisatorische betrokkenheid is de burger ook op een meer directe, fysieke manier betrokken bij zijn voedselproductie en leefomgeving. Dit is bijvoorbeeld mogelijk in de vorm van een gezamenlijke afvalverzameling. De burger doet, al dan niet gestimuleerd door heffingen, mee aan de inzameling van vers groen afval. Dit 'verse' afval zal in de directe omgeving worden gebruikt als plantenvoeding, waarmee de burger ook direct invloed heeft op de kwaliteit van zijn eigen voedsel dat hij in de lokale supermarkt koopt.

Een laatste voorbeeld van burgerbetrokkenheid is gepresenteerd in het vierde model. Hier zijn bewoners in achterstandswijken op de meest direct mogelijke manier bij hun omgeving betrokken: zij werken op basis van zelfredzaamheid aan hun eigen voedselvoorziening en dragen hun steentje bij aan het onderhoud en beheer van landschap en stadsgroen.

2. Intermediairen

Onder de intermediairen verstaan wij in dit essay de regionale banken, met daaraan gekoppeld de pensioenfondsen en het regionale groenfonds. Zij fungeren als tussenpersoon voor enerzijds de burgers en anderzijds de (agrarische) ondernemers.

In de geschetste modellen borduurt de regionale bank voort op de lijn van huidige ‘groene’ banken zoals Triodos en ASN. Het grote verschil zit erin dat de banken regionaal zijn georganiseerd (met een landelijke of internationale organisatie als koepel) én dat de burgers en ondernemers meer invloed dan nu hebben op het beleid en bestuur van de bank.

De intermediairen moeten anders gaan denken en zich anders organiseren. Zij hebben meer verantwoordelijkheden dan de ‘normale’ banken van nu. Er dient rekening te worden gehouden met meerdere belangen. Een goede waarborg hiervoor is de samenstelling van het bestuur: diverse maatschappelijke partijen zijn in dit bestuur vertegenwoordigd, waaronder de klanten van de bank (de burgers). Natuurlijk is de ‘cultuur’ bij deze nieuwe banken anders dan bij de traditionele banken. Er is geen sprake van bonussen; maatschappelijk verantwoord ondernemen en doorzichtigheid staan hoog in het vaandel.

Een goed voorbeeld van een wijze waarop intermediairen die nieuwe verantwoordelijkheid op zich kunnen nemen, is het stimuleren van een duurzame energievoorziening. Zo komt de (op het gebied van energie) zelfvoorzienende regio een stap dichterbij wanneer het regionale groenfonds (een deel van zijn) beleggingen reserveert voor de aanleg van zonnepanelen op agrarische opstallen. In wezen zou iedere regio zijn eigen regionale energiebedrijf kunnen opzetten, waarin zowel producenten als afnemers participeren.

3. Bedrijven in de voedselketen

Ook voor de ondernemers in de voedselketen – zowel de agrarische ondernemingen als de ondernemingen in de voedselverwerking en de detailhandel – is er sprake van een ware omslag. Alle ondernemers hebben in de modellen het voordeel dat de rentelasten lager zijn dan nu. In ruil hiervoor moeten zij actief bijdragen aan de ontwikkeling van zo gezond mogelijk voedsel dat met respect voor de omgeving is geproduceerd. Via het groenfonds, het pensioenfonds en de regionale bank hebben de producenten direct te maken met de invloed van de burgers. Daartegenover staat een meer constante afname van gezond voedsel door die burgers, die daartoe worden gestimuleerd via de gezondheidsverzekering. Er bestaat ook weer een verbondenheid tussen voedselproducenten en voedselafnemers. Dit kan op kleine schaal door de aankoop van producten in lokale of regionale streekwinkels, maar ook door participatie van ‘burgers’ in agrarische bedrijven of voedingsbedrijven en winkels. De betrokkenheid uit zich niet alleen door meebeslissingsrecht, maar ook door wederzijds overleg over de productie en productiewijzen van voedsel, en door meewerken op de bedrijven.

In het laatste geschetste model hebben ondernemers nabij achterstandswijken daarnaast een specifieke verantwoordelijkheid voor het ondersteunen en begeleiden van zelfredzamen. Het is duidelijk dat deze verantwoordelijkheid niet voor alle ondernemers is weggelegd. Voor degenen die hier wel voor openstaan, levert deze verantwoordelijkheid zowel enkele voordelen (extra arbeid, afnamegaranties, enzovoorts) als enkele nadelen (tijd, organisatie, enzovoorts) op.

4. Freeriders

Naast de genoemde actoren zullen er altijd partijen blijven die (indien niet wordt overgegaan tot verplichtende vormen van deelname) zullen vasthouden aan de traditionele organisatie van de keten. Ook als (financiële) verrekeningsmechanismen worden ontwikkeld waarbij freeriders worden gestimuleerd om deel te nemen. Regionale pilots moeten uitwijzen welke mate van betrokkenheid kan worden gerealiseerd. Hierbij moet niet over één nacht ijs worden gegaan: de pilots moeten voldoende tijd krijgen om zich te bewijzen. Tenslotte: niet iedereen hoeft per se mee te doen; 80% is ook mooi.

Grotere betrokkenheid, minder vrijblijvendheid

Binnen de nieuwe modellen ontstaat een nieuw soort burgerschap en vervaagt de scheiding tussen consument en producent: de consument wordt ook producent. Daarbij is de kloof gedicht tussen de calculerende burger die alleen zijn kortetermijn(eigen)belang dient (consument die zijn 'rechten' benadrukt) en de burger die de langetermijneffecten van zijn gedrag meeneemt in de beslissingen ('plichten' die de mens zichzelf oplegt). De burger draagt in de nieuwe modellen zowel financieel als in natura bij aan de productie van voedsel en landschap, is hier sociaal meer bij betrokken en profiteert hiervan optimaal in termen van leefomgeving, voedselkwaliteit en gezondheid.

1. Aanleiding en probleemstelling

1.1 Economie van voedsel en landschap

De huidige economie van de voedselketen en het landschap kent een aantal belangrijke nadelige externe effecten. Zo komen veel maatschappelijke kosten – zoals de verontreiniging van water, bodem en lucht en verrommeling van het landschap – niet of nauwelijks in de prijzen van ons voedsel tot uitdrukking. Dat geldt niet alleen voor onze eigen omgeving, maar ook in internationaal verband. Door de import van voedsel en veevoer dragen wij bij aan de verarming van landbouwbodems elders en het kappen van tropische bossen voor landbouwgronden.

Voor het cultuurlandschap geldt van oudsher dat dit een resultante is van de manier waarop we onze samenleving en economie georganiseerd hebben. Dit heeft geleid tot grootschalige veranderingen in het landschap – veranderingen die we voor een deel niet langer maatschappelijk aanvaardbaar vinden. Een aantal van onze waardevolste landschappen wordt inmiddels doelbewust beheerd. In toenemende mate wordt daarbij gezocht naar manieren om een meer directe relatie te leggen tussen lusten en lasten. Uitgangspunt daarbij is dat positieve bijdragen aan het beheer van het landschap worden gewaardeerd en dat tegelijkertijd de rekening voor negatieve effecten zoveel mogelijk bij de veroorzaker wordt gelegd. Zo wordt wel als suggestie gedaan om gebieden die zorgvuldig worden beheerd, af te sluiten en alleen toegankelijk te maken voor diegenen die bijdragen aan het beheer. Op die manier kan het probleem van de zogenoemde freeriders worden

vermeden: mensen die wel profiteren van de lusten van een goed onderhouden landschap, maar die er tegelijkertijd niet voor betalen. Een ander aspect in de discussie over het landschap is dat burgers weinig invloed hebben op de ontwikkeling van het landschap waarin zij wonen, werken en recreëren. De burger is veelal slechts als consument het sluitstuk in de keten en heeft doorgaans weinig invloed op het beleid en de ‘productie’ van het landschap.

1.2 Vervreemding en vrijblijvendheid

De manier waarop de economie van de voeding op dit moment georganiseerd is, geeft alle aanleiding een slag dieper te gaan en enkele vragen van fundamentele aard aan de orde te stellen. Zo is sprake van een ontwikkeling naar wereldwijde voedselketens. Die ontwikkeling gaat doorgaans ten koste van transparantie. Voor de individuele consument is het daardoor lastig zicht te hebben op hoe zijn voedsel wordt geproduceerd en welke effecten dat heeft – zowel op de omgeving als op boeren en tuinders zelf. Bovendien neemt de specialisatie toe in de ketens. In de productie- en verwerkingsfase zijn steeds meer partijen actief. Er is sprake van een verlenging van de voedselketen(s). Gevolg hiervan is dat er in moderne voedselketens nauwelijks meer sprake is van sterke banden tussen producent en consument. Men kent elkaar niet meer en/of raakt van elkaar vervreemd. Waar vroeger de relatie tussen burger en ‘boer’ relatief direct en nabij was, zeker op het platteland – men wist wat men van wie kocht en waar en hoe het geproduceerd was – is de voedselketen tegenwoordig door schaalvergroting en verstedelijking een langeafstandsrelatie geworden die zich deels uitstrekt tot ver buiten de regio waar men woont, vaak zelfs tot in het buitenland. De lokale/regionale binding is hierbij geheel verloren gegaan. Mede daardoor vindt de inkoop van voedsel steeds meer plaats op basis van prijsvergelijking, waarbij vertrouwensrelaties tussen producent en consument nauwelijks meer een rol spelen.

Bovendien zijn deze relaties niet duurzaam maar steeds vluchtiger. Door de gecreëerde mogelijkheden op het gebied van individueel transport en informatie kan de consument in feite onbeperkt inkopen. Na een keuze gemaakt te hebben tussen vele verschillende aanbieders van veel verschillende producten uit veel verschillende winkels, kan er – met de auto – naar een supermarkt worden gereden om daar producten te kopen. Maar wanneer een week later bepaalde producten tegen een lager prijs elders worden aangeboden, zal de doorgewinterde consument (geheel in de stijl van de ‘homo economicus’) niet aarzelen om naar een andere leverancier te rijden en daar de producten in te slaan. Een week later kan het kooppatroon vervolgens weer geheel anders zijn. Vaak worden ook meerdere winkels betrokken in het aankoopproces van voedsel (supermarkt A voor product A, supermarkt B voor product B, enzovoorts). Recent is gebleken dat dit gedrag door de economische crisis en de daarmee samenhangende afname van koopkracht nog extra wordt versterkt. Men wil zoveel

1.3

Uitdaging: naar een regionaal systeem van wederkerigheid

De centrale vraag in dit essay is op welke wijze de consument kan worden betrokken bij de productie van zijn voedsel en eigen leefomgeving, zodat de 'binding' en betrokkenheid groter worden en lusten en lasten, vrijheden en verantwoordelijkheden meer in evenwicht met elkaar kunnen worden gebracht. We willen zoeken naar mogelijkheden voor regionalisering van de voedselketen en daartoe verkennen of nieuwe modellen daaraan kunnen bijdragen. Het is daarbij de uitdaging om zodanige constructies te bedenken dat de zeggenschap van burgers over en hun betrokkenheid bij de manier waarop dat voedsel wordt geproduceerd, wordt vergroot. Modellen waarin de effecten op en economie van het landschap een nadrukkelijke rol spelen. Daarnaast leggen de modellen ook een relatie met de maatschappelijke rol die de landbouw op een aantal andere fronten in toenemende mate speelt of kan spelen, zoals op het vlak van recreatievoorzieningen, zorg en relaties tussen stad en platteland. Een belangrijk uitgangspunt hierbij is het principe van wederkerigheid: 'geen rechten zonder plichten, geen plichten zonder rechten'.

Dit essay beoogt enkele vanzelfsprekendheden in de economie van voedselketen en landschap ter discussie te stellen en tegelijkertijd enkele wenkende alternatieven te presenteren. Dat dit niet slechts een theoretische gedachteoefening is, bewijzen enkele (tot nu toe veelal kleinschalige) initiatieven waarin ernaar wordt gestreefd om de burger nauwer te betrekken bij de voedselproductie en hem ook andere rollen toe te delen dan die van consument. Deze initiatieven vormden een waardevolle inspiratiebron voor dit essay. Wij gaan echter verder door de uitdaging op te pakken om een alternatief te schetsen dat grootschaliger kan (en deels ook moet) worden opgezet, om zo de noodzakelijke systeeminnovatie in de economie van voedsel en landschap te realiseren.

1.4

Vier alternatieven

Wij pleiten ervoor om de burgers meer invloed te geven op hun voedselproductie en leefomgeving door hen meer verantwoordelijkheden te geven. In de praktijk zal dit betekenen dat voedselketens worden ingekort en voedselproductie (meer) wordt geregionaliseerd. Tegelijkertijd betekent dit dat de productie van voedsel en ons landschap anders wordt georganiseerd.

De alternatieven zijn elk ingestoken vanuit een specifieke inhoudelijke invalshoek: een financiën, gezondheid, afval en energie, en tot slot betrokkenheid en zelfredzaamheid. Op grond daarvan presenteren we vier alternatieve modellen:

- Een model waarbij consumenten/burgers eerder en nadrukkelijker worden betrokken bij de voedselketen door middel van een alternatief financieel systeem;
- Een model waarbij aan burgers mogelijkheden worden geboden om te kiezen voor gezonde voeding en een gezonde omgeving met lagere ziektekosten;
- Een model dat is gebaseerd op het sluiten van kringlopen (afval is voedsel);
- Een model waarin sprake is van een verschuiving van de focus van betaald werk naar de zelfredzaamheid van bewoners, met name in achterstandswijken.

2.

Achtergronden/ inkadering

2.1

Regionalisering en vergroting betrokkenheid

Landbouw is meer dan voedselvoorziening. Het levert ook een bijdrage aan gezondheid, energie, recreatiemogelijkheden, ruimtelijke kwaliteit, reïntegratie/zorg, et cetera. Veel mensen zijn zich hier echter niet van bewust. Bij de keuze voor voedsel(producten) wordt de beslissing vaak genomen op grond van prijs, kwaliteit en/of prijs-kwaliteitverhouding. Aspecten als milieu, gezondheid, effecten van voedselproductie op landschap en de gevolgen voor mensen die in de land- en tuinbouw werkzaam zijn, spelen hierbij vaak – althans bij grote groepen consumenten – slechts een beperkte rol.

Door te streven naar regionalisering van de landbouw (in de praktijk: het korter maken van voedselketens) zouden effecten van de landbouw op omgeving en landschap meegenomen kunnen worden in de besluitvorming van consumenten over hun voedselaankopen. Het gaat er hierbij om mensen bewust te maken van de waarde van een goed onderhouden landschap en de rol van de landbouw daarbij. Dat biedt mogelijkheden om de betrokkenheid van burgers te vergroten en ook om meer burgers erbij te betrekken. Regionalisering heeft daartoe voordelen omdat de mogelijkheden op regionaal niveau om producenten en consumenten met elkaar te verbinden groter zijn dan bij wereldwijde voedselketens. Bovendien is het op regionaal niveau gemakkelijker om de effecten te demonstreren van verantwoorde en minder verantwoorde voedselproductie. Voordelen van regionalisering kunnen aldus zijn gelegen in het vergroten van de betrokkenheid en

medezeggenschap bij landschap en voedselproductie, het streven naar meer wederkerigheid tussen burger/consument en voedselproducent (agrariër), het creëren van een mooier landschap en het benutten van de andere potenties van de landbouw dan het enkel efficiënt produceren van voedsel.

Door de relatie tussen voedselproductie en beheer van het gebied expliciet aan te geven en concreet te demonstreren, wordt de maatschappelijk toegevoegde waarde van de landbouw – ook binnen de regio – vergroot. De landbouw is dan in de ogen van de consument niet alleen voedselproducent, maar is ook beheerder van een groot deel van het landelijk gebied, en daarmee drager van regionale identiteit. Voor ‘burgers’ wordt dan duidelijk dat landbouwbedrijven in toenemende mate niet alleen voedsel produceren, maar daarnaast ook andere producten op het gebied van bijvoorbeeld recreatie, energie en zorg leveren. Daarmee krijgt de landbouw, naast de voedselproductie, een expliciete maatschappelijke toegevoegde waarde. Dat vergroot de maatschappelijke acceptatie en legitimatie. Zo kan een maatschappelijk gedragen ‘license to produce’ ontstaan. Binnen het kader van dit essay staat deze rol van de landbouw op regionale schaal centraal, alsmede de vraag hoe die rol kan worden geoptimaliseerd.

2.2 Positionering en verantwoordelijkheid in de keten

In de afgelopen decennia is de voedselproductieketen niet alleen sterk gegroeid in lengte (er is sprake van meer spelers en specialisatie van functies), maar is deze ook veel internationaler van karakter geworden. Gevolg daarvan is geweest dat relaties binnen voedselketens anoniemer zijn geworden. Consumenten hebben geen idee meer waar hun voedsel vandaan komt en hoe het wordt geproduceerd, wat leidt tot een vergroting van de onverschilligheid over herkomst, kwaliteit en productiemethoden. De binding van de consument met hetgeen hij/zij consumeert, is sterk verminderd. In dit essay zal worden getracht de verbondenheid die er vanouds bestond tussen producent en consument van voeding te herstellen en daarbij de mogelijkheden te verkennen van enkele alternatieve ketenmodellen.

Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar een andere positionering van de consument in de keten, en wel zodanig dat er sprake is van een grotere betrokkenheid van de consument bij de productie en wellicht ook bij de afzet van voedsel. Dat kan op tal van manieren. Er kan sprake zijn van betrekkelijk losse verbanden. Een voorbeeld daarvan is dat er afspraken worden gemaakt tussen producent en consument waarbij de consument zich verplicht tot een regelmatige afname van voedsel. Daar zijn thans reeds voorbeelden van in de vorm van zogenoemde groenteabbonnementen en groentetassen. Verdergaand is een model waarbij de consument ook risico's overneemt van de producent.

In zo'n systeem ontvangt de consument bij lagere productie minder groenten en bij een hogere productie meer. In een nog verdergaande variant zou de consument zich zelfs kunnen gaan bemoeien met het bedrijfsbeleid en bijvoorbeeld een aandeel nemen in de exploitatie van een bedrijf. Die betrokkenheid kan ook verderop in de keten tot uitdrukking komen. Zo kunnen consumenten partij worden bij verwerking en/of afzet van producten. Ze kunnen (mede-)eigenaar worden van winkels en regionale foodshops, en zo risicodragend bij de afzet worden betrokken. Er zijn dus tal van vormen denkbaar die onderling sterk kunnen verschillen, al naar gelang verantwoordelijkheden binnen de keten verschuiven naar de consument.

2.3

Meer betrokkenheid vanuit vier invalshoeken

Er zijn al veel voorbeelden waarbij burgers en bedrijven verantwoordelijkheid of medeverantwoordelijkheid nemen voor landschapsbeheer – zowel via arbeid als in de vorm van financiering. Er zijn voorbeelden waarbij consumenten betrokken zijn bij voedselproductie. In dit essay wordt geredeneerd vanuit het gecombineerd perspectief van beide: kunnen verantwoordelijkheden voor duurzame voedselvoorziening en een duurzaam beheer van het landschap aan elkaar worden gekoppeld? Daarom ligt de nadruk in dit essay op:

- Combinatie en integratie van verantwoordelijkheden;
- Vernieuwende vormen van betrokkenheid;
- Een verschuiving van vrijblijvende tot verplichtende vormen van betrokkenheid.

Een apart aandachtspunt betreft de vraag op welke wijze reeds bestaande initiatieven kunnen worden omgezet naar meer verplichtende vormen van betrokkenheid, en hoe ze qua omvang kunnen worden opgeschaald.

We schetsen enkele modellen waarbij telkens sprake is van andere uitgangspunten en een andere invalshoek. Daarbij ligt de nadruk steeds op systeemvernieuwing. Er moet sprake zijn van nieuwe verbindingen tussen functies, en bijgevolg van nieuwe relaties tussen de spelers in de keten. Daar waar in de meeste beschouwingen de vergroting van de rol van de consument op de voedselproductie centraal staat, worden in dit essay ook andere aspecten en potenties van de landbouw centraal gesteld. Het gaat hierbij om de invalshoeken financiering, gezondheid, energie/afval en sociale betrokkenheid/zelfredzaamheid. In vier modellen wordt telkens een ander uitgangspunt centraal gesteld. De betrokkenheid van de 'burger'/consument wordt vergroot:

- Rechtstreeks via voedselvoorziening en landschapsbeheer met financiering daaraan gekoppeld;
- Vanuit gezondheid en gezondheidsverzekeringen;
- Vanuit afval en energievoorziening;
- Vanuit de problematiek van achterstandswijken.

De keuze voor deze uitgangspunten wordt in de modellen verder uitgewerkt en toegelicht. In de modellen worden vanzelfsprekendheden ter discussie gesteld. Dat betekent dat realisering van deze modellen, systeeminnovaties noodzakelijk maakt. Zonder vernieuwing op met name institutioneel terrein zal dat niet lukken.

3.

Inspiratie: vier modellen

3.1

Economie van regionale voedselketen en landschap

Het model in het kort

Waarom? (welk probleem wordt opgepakt?)

Dit model richt zich rechtstreeks op de aanpassing van de organisatie van de financiering van voedselproductie en landschap. Het gaat om: (a) het betrekken van de consument bij de productie van voedsel en landschap, (b) het internaliseren van maatschappelijke kosten en (c) het in evenwicht brengen van de lusten en lasten van het landschap.

Wat? (innovatie)

De aard van de innovatie heeft betrekking op het mede-eigenaarschap van de burger. Door de burger mede-eigenaar te maken van (een deel van) de voedingsketen wordt de kloof tussen consument enerzijds en de burger anderzijds verkleind: er wordt een meer rechtstreeks verband aangebracht tussen consumentengedrag (voedsel en landschap) en de wensen van de burger als het gaat om landschap en andere maatschappelijke waarden. Doel is de spanning weg te nemen waarvan thans vaak sprake is doordat de burger zich in zijn rol van consument niet gedraagt in overeenstemming met wat hij als burger van waarde vindt. Met het mede-eigenaarschap kunnen burgers meer invloed uitoefenen op de wijze waarop voedsel wordt geproduceerd en het landschap wordt onderhouden, waardoor de betrokkenheid met de keten en het landschap toeneemt. De consument – of beter gezegd: de burger – heeft het uiteindelijk voor het zeggen.

Hoe? (organisatie)

Om het mede-eigenaarschap te organiseren, wordt een alternatief financieel systeem opgetuigd, waarin consumenten rechtstreeks zeggenschap hebben over de manier waarop hun geld wordt belegd. Consumenten kunnen in dit systeem in zekere zin zelf in 'eigen' sectoren en onder eigen regie beleggen. Dit geldt tevens voor de pensioenpremies. Op deze wijze kunnen de burgers er zelf verantwoordelijkheid voor dragen.

Dit nieuwe systeem is gebaseerd op het verminderen van het weglekken van kapitaal uit de regio en uit het financiële systeem. Op dit moment gaat van elke euro die we betalen zo'n 40% naar de kapitaalverschaffers en kapitaalbeheerders in de vorm van banken, beleggers en pensioenfondsen. Voor een klein deel komt dat weer terug bij de consumenten, namelijk in de vorm van rente op spaargeld, in de vorm van dividenden op aandelen en in de vorm van waardevermeerdering van opgebouwde pensioenrechten. Binnen het nieuwe financiële systeem wordt dit weglekken grotendeels voorkomen.

Concreet betekent dit systeem van mede-eigenaarschap dat er een regionale bank wordt opgericht zonder rente en met winstdeling, met daaronder geschaard een pensioenfonds en een groenfonds. De regionale bank beheert het spaargeld van haar leden zorgvuldig door te beoordelen of het uitgeleende geld een doel dient dat overeenkomt met de belangen van de spaarders/leden en ook voldoet aan gezondheids- en duurzaamheidscriteria. De belangrijkste organisatieprincipes van het nieuwe financiële systeem zijn:

- In het bestuur van de regionale bank zijn verschillende partijen vertegenwoordigd (waaronder particuliere spaarders uit de regio, ondernemers, werknemers en belangenbehartigers voor natuur, milieu en landschap).
 - De regionale bank reserveert een deel van de winst voor het groenfonds, vanwaaruit de primaire producenten en terreinbeheerders worden beloond voor hun activiteiten ten behoeve van behoud en ontwikkeling van natuur, landschap en water (in de regio) en nieuwe projecten – bijvoorbeeld een betere kringloopsluiting – kunnen worden gefinancierd.
 - Wat van de winst overblijft, is voor de spaarders en voor de werknemers en ondernemers, volgens een vaste verdeelsleutel. De werknemers en de ondernemers hebben dan natuurlijk al een arbeidsinkomen ontvangen.
 - De beheerders van de regionale bank worden op basis van bewezen deskundigheid in dienst genomen, en verdienen ten hoogste een modaal salaris. Het bestuur vormt het hoogste orgaan, niet de directie. Dit vertoont overeenkomst met de formule van het Zweedse Handelsbanken.
 - Naast een deel van de winst uit de keten, wordt in dit model het groenfonds gevoed met een bijdrage van recreatieondernemers en andere partijen die belang hebben bij een goed onderhouden landschap.
 - De productie van levensmiddelen wordt zoveel als mogelijk in de eigen regio gesitueerd, inclusief de productie van veevoer. Voor de productie van levensmiddelen die in de eigen regio niet geproduceerd kunnen worden, worden contracten opgesteld met agrariërs elders in de wereld, conform de principes die hierboven zijn geformuleerd.
-

3.1.1 Achtergrond

Naast de productie van voedsel draagt de landbouw bij aan een aantrekkelijk landschap waarvan eenieder kosteloos kan genieten. Idealiter moet er voor alle partijen sprake zijn van een evenwicht tussen lusten en lasten, tussen vrijheden en verantwoordelijkheden, tussen winst en verlies, tussen inspanning en beloning. Alle partijen hebben daarbij een eigen en een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. De werkelijkheid is thans echter anders.

Zo kent de economie van het landschap het probleem van de freeriders: diegenen die genieten van het landschap maar niet aanspreekbaar zijn op het dragen van de kosten die daarvoor moeten worden gemaakt. Er zijn wel enkele uitzonderingen waarbij genietters direct (mede)betalers zijn, zoals bij het Nationaal Park de Hoge Veluwe, waar een toegangsprijs moet worden betaald, of bij gezamenlijk parkmanagement van bedrijventerreinen (beheerscontracten openbare ruimte tussen ondernemers) en recreatieparken. Daarnaast zijn er enkele voorbeelden van verevening van lusten en lasten. Meestal echter worden kosten (zeer indirect) gedekt via belastingen. Zo betalen we als belastingbetaler mee aan de kosten die de grote terreinbeherende instanties moeten maken voor beheer en onderhoud van natuurgebieden. Omdat landschap kan worden beschouwd als een common good, is deze indirecte vorm van verevening overigens ook zeer verdedigbaar. Maar waar het hier om gaat is dat er geen traceerbare relatie is tussen wat een individuele burger betaalt via belastingheffing en de besteding van (een deel van) dat bedrag ten behoeve van het landschap, laat staan besteding ervan op een manier die de betreffende burger verkiest.

Naast deze kosten voor landschappelijke kwaliteit zijn er tal van effecten van de voedselvoorziening die het karakter hebben van maatschappelijke kosten. Zo kan er sprake zijn van schade aan milieu-, water- en luchtkwaliteit door de voedingsmiddelenindustrie. Ook dergelijke kosten worden niet of slechts ten dele verwerkt in de consumentenprijs. Het zijn externe kosten. Als gevolg betalen we minder voor ons voedsel dan strikt genomen noodzakelijk is. Overigens geldt dat in vrijwel alle sectoren en niet alleen in de sectoren van landbouw en voeding. Dat is terug te voeren tot de omstandigheid dat overheden niet goed in staat zijn maatschappelijke kosten door te rekenen, of daartoe niet of niet geheel bereid zijn. Een overweging daarbij kan zijn dat de concurrentiepositie kan worden geschaad wanneer doorberekening van externe kosten tot een hogere kostprijs leidt ten opzichte van landen die daar niet voor kiezen. In eigen land ligt hier deels een verklaring voor de hogere kostprijs van biologisch verantwoord geproduceerd voedsel ten opzichte van voedsel dat volgens de reguliere landbouwpraktijk is geproduceerd, omdat bij biologisch verantwoorde landbouw doorgaans meer rekening wordt gehouden met waarden in de omgeving (milieu, natuur, landschap). Biologisch voedsel is daardoor doorgaans duurder.

Tegelijkertijd is het in sommige gevallen wenselijk om de consument meer verantwoordelijkheid te laten dragen voor landschap. Grote ergernis bij veel burgers is bijvoorbeeld de aanwezigheid van rommel

en vernielingen in de openbare ruimte, wat hoge kosten met zich meebrengt voor opruimen en herstel. En soms past het landschap niet bij de wensen van de gebruiker. Een voorbeeld van dit laatste is het verbod op het mountainbiken in veel natuurgebieden. Een actueel thema is de grote ergernis over verrommeling van het landschap. Programma's als Landroof (LLINK) en Nationale Landschappen (NCRV) geven het belang aan dat burgers hechten aan een mooi en aantrekkelijk landschap. De burger heeft echter geen grip op verrommeling omdat hij als consument niet of slechts heel beperkt kan optreden.

Geconcludeerd kan worden dat (a) de consument niet direct betrokken is bij de ontwikkeling van het landschap, (b) veel maatschappelijke kosten zijn geëxternaliseerd, waardoor de prijs van voedsel laag is en (c) de lusten en de lasten van het landschap niet in evenwicht zijn. Er is dus verandering nodig. Vanwege de toenemende complexiteit van voedselketens en de aard van de externe kosten is het onwaarschijnlijk dat daarbij geheel of voornamelijk op marktwerking mag worden vertrouwd. Om die reden is het interessant om de mogelijkheden te verkennen voor een systeem van mede-eigenaarschap van de consument.

3.1.2 Innovatie

De kern van de voorgestelde innovatie heeft betrekking op het mede-eigenaarschap van de burger. Door de burger mede-eigenaar te maken van (een deel van) de voedingsmiddelenketen wordt de kloof tussen consument enerzijds en de burger anderzijds verkleind: er wordt een meer rechtstreeks verband aangebracht tussen consumentengedrag (waarbij naast voedsel ook andere zaken een rol spelen, zoals recreëren, sporten, energieconsumptie, wonen, enzovoorts) en de wensen van de burger als het gaat om landschap en andere maatschappelijke waarden. Met het mede-eigenaarschap kunnen burgers meer invloed uitoefenen op de wijze waarop voedsel en landschap worden geproduceerd, waardoor de betrokkenheid met de keten en het landschap toeneemt. Het uitgangspunt bij deze innovatie is dat de burger er belang bij krijgt zich duurzaam te gedragen en aldus zijn gedrag als consument in overeenstemming te brengen met zijn opvattingen als burger.

De essentie is dat de consument – of beter: de burger – het uiteindelijk voor het zeggen heeft. Met de nadruk op het woord 'uiteindelijk'. Want hij/zij mag de belangen van de anderen daarbij niet veronachtzamen. Maar de burger moet dan ook 'uiteindelijk' de verantwoordelijkheid dragen voor zijn keuzes. Het een kan niet zonder het ander. Kies je voor verre vakanties, dan ben jij mede verantwoordelijk voor de gevolgen van die keuze. Dat veronderstelt natuurlijk wel dat de consument kennis heeft van die gevolgen.

In dit model worden (elementen van) de meest vooruitstrevende bestaande ideeën over consumentenbetrokkenheid bij voedselproductie gekoppeld aan net zo vooruitstrevende ideeën over beheer van het landschap.

3.1.3 Uitwerking model

In dit model kijken we naar de financiering van de productie van voedsel en de ontwikkeling van onze leefomgeving. Het mede-eigenaarschap van de burger wordt via deze lijn van financiering vormgegeven. Dat deze uitwerking niet louter theorie is maar wel degelijk in de praktijk kan functioneren, wordt aangetoond door een aantal bestaande vooruitstrevende (veelal kleinschalige) initiatieven die, zij het doorgaans op vrijwillige basis, interessante elementen bevatten die bij mede-eigenaarschap een rol kunnen spelen. Een bekend initiatief is Streekrekening Het Groene Woud (zie kader).

Streekrekening Het Groene Woud

Nationaal Landschap Het Groene Woud biedt grote kansen voor wonen, werken en recreëren binnen de stedendriehoek Tilburg-Eindhoven-'s-Hertogenbosch. Binnen Nationaal Landschap Het Groene Woud bestaan duurzame projecten die niet met gangbare middelen kunnen worden bekostigd. Om extra geld hiervoor te genereren, is het concept Streekrekening Het Groene Woud bedacht.

Centraal binnen dit concept staat het Horus Fonds. Het Horus Fonds wordt gevoed door de **Isis Rekening** en de **Osiris initiatieven**. De Isis Rekening is een spaarsysteem dat extra rente oplevert. Osiris Initiatieven is een verzamelnaam voor bijvoorbeeld donaties die financieel of in natura bijdragen aan het Horus Fonds.

Mogelijke Isis rekeninghouders en Osiris donateurs zijn de publieke sector en bedrijven of instellingen die projecten in Het Groene Woud uitvoeren, die zijn gevestigd in of rond Het Groene Woud of daar medewerkers hebben wonen. Maar ook organisaties en particulieren die uit ideëel oogpunt een belang hebben in Het Groene Woud of een bepaalde binding met de streek.

Bron: www.streekrekeninghetgroenewoud.nl.

Bank zonder bonus, het kan

De hele westerse bankwereld was tot de uitbraak van de kredietcrisis in handen van de Angelsaksen. Héél de Westerse wereld? Nee, een kleine bank onttrekt zich al veertig jaar aan de uit Amerika overgewaaide prestatiecultuur. Men weigert er mee te doen aan eindejaarsbonussen en gevaarlijke derivaten. Al veertig jaar lang stellen de medewerkers van het Zweedse Handelsbanken zich tevreden met een vast salaris. Oók de Raad van Bestuur. (..)

In tegenstelling tot andere Zweedse banken heeft Handelsbanken geen behoefte aan staatssteun. De kredietcrisis gaat ook aan haar niet voorbij, maar in het derde kwartaal van 2008 steeg de winst vooralsnog verder met 9 procent. Komt dat door de risicoaversie van Handelsbanken jegens complexe financiële producten? Of door het decentrale, budgetloze bankieren?

Bron: 'Het kan, een bank zonder bonus', de Volkskrant, 27 december 2008, Jeroen Siebelink.

In het algemeen gaat van elke euro die we betalen zo'n 40% naar de kapitaalverschaffers en kapitaalbeheerders (banken, pensioenfondsen, beleggingsmaatschappijen). (Bron: Margrit Kennedy, 'Why do we need monetary innovation?', presentatie De Balie, januari 2009). Voor een klein deel komt dat weer terug bij de consumenten, namelijk in de vorm van rente op spaargeld, in de vorm van dividenden op aandelen en in de vorm van waardevermeerdering van opgebouwde pensioenrechten. Het overgrote deel van de 40% lekt echter weg naar deze verschaffers en beheerders van kapitaal. Idealiter zou het spaargeld beter door de consumenten zelf in 'eigen sectoren', en in zekere zin ook onder eigen regie, belegd kunnen worden. Datzelfde geldt voor aandelen en pensioenpremies¹. Dan kunnen de burgers er zelf verantwoordelijkheid voor dragen. De gewone aandeelhouder is in het huidige systeem per definitie niet verantwoordelijk, behalve voor zijn eigen aandelenwinst. Dat kan dus anders.

¹ Over spaargeld en aandelen kunnen mensen zelf beslissen, maar nog niet over pensioenpremies. Werknemers zijn in ons land immers gedwongen hun pensioenpremie af te dragen aan het bedrijfs- of sectorpensioenfonds via de werkgevers. Tot het begin van de kredietcrisis hadden die in Nederland een waarde van zo'n 750 miljard euro.

Het financiële belang van de consumenten én van de andere deelnemende partijen in de keten is om zoveel mogelijk het weglekken van verdiensten te voorkomen. Dat geldt uiteraard in het bijzonder wanneer er sprake is van het weglekken naar partijen die er weinig tot niets voor doen.

Concreet betekent het bovenstaande principe van mede-eigenaarschap van klanten in de voedselketen dat er een nieuw systeem ontwikkeld moet worden, met nieuwe uitgangspunten en spelregels. Kern van het nieuwe systeem is een **regionale bank**, met daaronder geschaard een **groenfonds** en een **pensioenfonds**².

² Hoe de uiteindelijke constellatie van deze drie elementen vorm krijgt, is een kwestie van uitwerking. Mogelijk dat deze elementen kunnen worden samengebracht in één organisatie.

Het primaire doel van de regionale bank is niet om winst te maken, maar om het spaargeld van haar leden zorgvuldig te beheren. Dat wil zeggen dat de regionale bank moet beoordelen of het geleende geld een doel dient dat overeenkomt met de belangen van de spaarders/leden en ook voldoet aan gezondheidscriteria en duurzaamheidscriteria. Het gaat dus om een breed kredietwaardigheidsbegrip. Het bedrijf dat geld wil lenen, moet ook over de juiste vaardigheden beschikken om de gestelde duurzaamheidsdoelen te kunnen bereiken. Het begrip 'kredietwaardigheid' is dus veel ruimer dan het huidige enge begrip dat erop neerkomt dat de bank zijn geld terugkrijgt, plus een maximale winst. De ondernemer moet zijn vak verstaan, moet zijn administratie op orde hebben, moet aan arbo- en milieueisen voldoen, moet een hoogwaardig en gewenst product leveren, moet duurzaam produceren, en zijn personeel correct behandelen en betalen. En in het geval van een agrarische onderneming geldt als eis dat deze het landschap duurzaam beheert. De ondernemer en het personeel kunnen daarbij ook begeleid worden en training krijgen.

Het op te richten pensioenfonds zal nagenoeg op dezelfde wijze opereren. Het enige verschil is dat de regionale bank een deel van de winst nu uitkeert, terwijl het pensioenfonds dat pas doet bij het bereiken van de pensioenleeftijd. In de praktijk zal besloten moeten worden hoe de verdeelsleutel moet zijn tussen leningen van de regionale bank en leningen van het pensioenfonds.

Een deel van de winst wordt niet uitgekeerd in geld maar in de vorm van aandelen in ('groene' en duurzaam opererende) ondernemingen in het gebied. Burgers/consumenten krijgen nu een belang bij het opereren van deze ondernemingen en bij de winstgevendheid ervan. Zij zullen dus eerder geneigd zijn hun producten en/of diensten via deze ondernemingen te betrekken.

Hetzelfde geldt voor agrarische ondernemingen waar consumenten een belang in krijgen. Het zal hierbij vooral gaan om duurzaam producerende bedrijven en regionale/lokale voedingswinkels. Door het krijgen van aandelen in deze ondernemingen zal de consument eerder producten (voedsel) kopen op deze bedrijven, of producten die via dat bedrijf geleverd zijn. Ook kan er nu een systeem worden opgezet waarbij consumenten direct bepalen welke producten worden geteeld, natuurlijk in overleg met de agrariërs en binnen de grenzen van wat klimatologisch/milieutechnisch mogelijk is.

De regionale bank en het pensioenfonds reserveren een deel van de winst voor het groenfonds. Vanuit dit groenfonds worden de primaire producenten en terreinbeheerders beloond voor hun activiteiten ten behoeve van behoud en ontwikkeling van natuur, landschap en water (in de regio). Natuurlijk is het de bedoeling dat dit via duurzaam beheer wordt gerealiseerd. Daarnaast kunnen ook projecten worden gefinancierd, zoals het creëren van een gesloten energie- en afvalkringloop (zie ook paragraaf 3.3).

Naast een deel van de winst uit de keten, wordt in dit model het groenfonds gevoed met een bijdrage van recreatieondernemers (die profiteren van een aantrekkelijk landschap) en van ondernemers in de voedselketen die zelf niet actief meewerken aan de instandhouding van natuur en landschap.

Het bovengeschetste systeem zorgt ervoor dat de burgers medeverantwoordelijk worden voor de productie van voedsel en voor het beheer van de groene ruimte, in casu water, natuur en landschap, en vooral ook de bodem. De boer of tuinder, de verwerker en de winkelier zijn op hun terrein natuurlijk de eerstverantwoordelijke. De regionale bank, het pensioenfonds en het groenfonds fungeren daarbij als een soort van intermediären tussen de deelnemende burgers en de ondernemers. Als zij leningen verstrekken, moeten ze nagaan of het bedrijf past in het plaatje of dat het bedrijfsplan aangepast moet worden. Ook is een belangrijke vraag hoe het zit met de kredietwaardigheid, of de kringloopsluiting geregeld is en of het bedrijf zijn groene functies kan vervullen. Het gaat natuurlijk om het realiseren van een sterk systeem van controles en bijstellingen. Betrokkenheid, informatievoorziening en open communicatie zijn hierbij de sleutelwoorden.

We kunnen daarbij leren van de boerenleenbank. De boeren in het bestuur van de plaatselijke bank vervulden een belangrijke rol als het ging om het beoordelen van de kredietwaardigheid van een boer of tuinder die een lening wilde. In de bovengeschetste structuur is de controle verbreed naar de andere belanghebbenden. Dat biedt een goed tegenwicht tegen bijvoorbeeld het risico dat boeren in het bestuur een collega buitensluiten die ze niet mogen, of die ze uit concurrentieoverwegingen liever niet hebben.

3.1.4 Organisatie

- Voor dit model moet een systeem van regionale banken worden opgezet. In het bestuur van de regionale bank moeten de verschillende partijen vertegenwoordigd zijn:
 - De particuliere spaarders uit de regio;
 - De ondernemers;
 - De werknemers;
 - De klanten;
 - Een persoon of instelling die de belangen van natuur, milieu en landschap verwoordt;
 - Een persoon of groep die de belangen van de toekomstige generaties vertegenwoordigt;
- De regionale bank reserveert een deel van de winst voor het groenfonds en voor nieuwe projecten – bijvoorbeeld een betere kringloopsluiting.
- De regionale bank reserveert een deel van de inkomsten voor noodsituaties. Door het oprichten van verschillende regionale banken ontstaat er met dit gecreëerde noodfonds een buffer om calamiteiten op te vangen.
- Wat overblijft van de winst is voor de spaarders en voor de werknemers en ondernemers, volgens een vaste verdeelsleutel. De werknemers en de ondernemers hebben dan natuurlijk al een arbeidsinkomen ontvangen
- De beheerders van de regionale bank worden op basis van bewezen deskundigheid in dienst genomen, en verdienen ten hoogste een modaal salaris. Er worden geen bonussen uitgekeerd. Het bestuur vormt het hoogste orgaan, niet de directie. Analoog aan de formule van het Zweedse Handelsbanken.
- De bestuursleden worden gekozen door de groep die ze vertegenwoordigen en krijgen voor hun bestuurswerk een onkostenvergoeding. Na vier jaar kunnen ze één keer herverkozen worden.
- Om de kosten van behoud en ontwikkeling van natuur, landschap en water te beperken en om het draagvlak te vergroten, worden er regelmatig vrijwilligersdagen georganiseerd waaraan alle leden en klanten mogen deelnemen.
- De productie van levensmiddelen wordt zoveel als mogelijk in de eigen regio gesitueerd. Dat geldt ook voor de productie van veevoer.
- Voor de productie van levensmiddelen die in de eigen regio niet geproduceerd kunnen worden, worden contracten opgesteld met agrariërs elders in de wereld, conform de principes die hierboven zijn geformuleerd.
- Ook zal het mogelijk moeten zijn aandelen uit te geven van bedrijven die op regionale schaal opereren. Ook hier is een gemeenschappelijk toezicht belangrijk.

Canadese pensioenfondsen

In Canada hebben de vakbonden in de jaren negentig de handen ineengeslagen. Zij constateerden namelijk twee dingen: enerzijds dat werknemers heel vaak geen geld opzijlegden voor hun pensioen, en anderzijds dat particuliere beleggers niet geïnteresseerd waren om geld te steken in arme plattelandsregio's in Canada. Heel veel Canadees geld vloeyde zo naar het buitenland, waar het in riskante beleggingen werd gestoken die wel veel winst beloofden – kortetermijnwinst welteverstaan. Veel beleggers bleken in het algemeen niet geïnteresseerd in de langetermijnperspectieven van een onderneming of in het behoud van werkgelegenheid, maar slechts in de kortetermijnwinsten. De kwartaalverslagen waren daarbij de maatstaf voor het welbevinden van een onderneming. Ondernemingen waren daardoor op hun beurt geneigd niet of weinig te investeren in research en development, noch in scholing van de eigen werknemers.

Door eigen pensioenfondsen op te richten, sloegen de vakbonden meerdere vliegen in één klap:

- Werknemers konden zo veilig geld opzijzetten voor hun eigen pensioen;
- Het geld werd belegd in regio's en bedrijven die moeite hadden om privaat geld aan te trekken;
- De veiligheid van het aldus belegde geld werd gewaarborgd door niet alleen naar de korte termijn, maar ook naar de lange termijn te kijken;
- De kredietwaardigheid van een bedrijf werd niet alleen vastgesteld door naar de kwartaalverslagen te kijken, maar door ook intensief met de werknemers te communiceren. Bovendien werd deze actief verbeterd door te investeren in scholing van de werknemers en in het verbeteren van de communicatie tussen het management en de werknemers;
- Er werd werkgelegenheid gecreëerd dan wel behouden in regio's die economisch dood dreigden te bloeden.

De behaalde resultaten stelden de vakbonden in het gelijk. De werkgelegenheidsdoelstellingen werden gehaald en de dividenden waren gemiddeld hoger dan die van de beurs van Toronto.

Bron: Een samenvatting van deze opmerkelijke resultaten is op papier gezet door A. Nigten in: 'Pensioenfondsen: in hoeverre zijn de spaargelden in de pensioenfondsen een instrument om de economische ontwikkeling bij te sturen ten gunste van werknemers, kwaliteit en duurzame ontwikkeling?'.

3.1.5 Opschaalbaarheid

Het bovengeschetste model koppelt de voedselproductie en voedselconsumptie enerzijds direct aan (het beheer van) een aantrekkelijk landschap. Geografisch gezien lijkt de regionale schaal het niveau bij uitstek om dit model in te voeren. Er is een bepaalde (financiële) 'massa' nodig om het systeem te laten functioneren, en door de schaal van de regio kunnen burgers ook daadwerkelijk betrokken raken bij hun eigen voedselproductie en het landschap waarin ze leven.

In de opstartfase van het systeem zal additionele financiering nodig zijn. Zodra er voldoende deelnemers zijn aan de productiekant en aan de afnemerskant lijkt het geschetste systeem redelijk solide, en daarmee ook aantrekkelijk voor alle deelnemende partijen. Wel doet zich dan nog het probleem voor van de freeriders. Het hele systeem kan, als het goed draait, zorgen voor hoogwaardige voeding en voor een aantrekkelijk landschap. Maar mensen die niet in het systeem participeren kunnen er, als het gaat om het landschap, toch van profiteren.

Een manier om het freeridersprobleem te omzeilen en het systeem op te schalen, is dat alle afnemers van voedsel in de betreffende regio via hun voedselaankopen meebetalen aan het groenfonds voor de ontwikkeling en het beheer van de groene ruimte, met uitzondering natuurlijk van de mensen die producten uit de regio afnemen en/of hun spaargeld/pensioenpremie inzetten in de regionale bank en het pensioenfonds. Iedereen die niet rechtstreeks meedoet aan de financiering en afname van regionale voedselproductie moet dan toch, zij het indirect, meebetalen aan de financiering ervan. Het wordt dan aantrekkelijker om je voedsel uit de regio te kopen en/of je spaargeld en premies in de regionale bank/pensioenfonds te beleggen. Je kunt de heffing dan zelfs verbreden naar de hele regionale voedselproductie en voedselafzet, en niet alleen voor het landschapsdeel. Een andere optie om freeriders tegen te gaan, is het instellen van een regulerende heffing die is gekoppeld aan de OZB. Alle burgers in de regio die geen lid zijn van het nieuwe systeem betalen via de OZB een bijdrage aan landschapontwikkeling en landschapsonderhoud. De leden van het nieuwe systeem zijn daarvan vrijgesteld. Zij betalen immers al aan het groenfonds. Het nadeel van deze optie is echter dat gemeenten deze inkomsten zouden kunnen oormerken voor andere doeleinden dan de in dit model voorgestane.

3.2 (On)gezonde voeding & omgeving

Het model in het kort

Waarom? (welk probleem wordt opgepakt?)

Dit tweede model benadert de uitdaging om de burger meer te betrekken bij de productie van zijn voedsel en bij zijn leefomgeving vanuit de optiek van de gezondheid van de burger. Het uitgangspunt voor dit model is dat gezonde voeding en een aantrekkelijk landschap dat uitnodigt tot ontspanning en beweging, cruciale schakels vormen voor onze gezondheid.

Wat? (innovatie)

Het fundament van het model is dat burgers bereid zijn het roer om te gooien en dat ze voor het behoud van hun gezondheid willen betalen (in geld of natura), in plaats van achteraf voor het herstel van hun ziekte. Met dit geld (en deze werkzaamheden) worden de gezonde voeding en het aantrekkelijke landschap gefinancierd.

Hoe? (organisatie)

Burgers worden lid van een op preventie gerichte gezondheidskostenverzekering zonder winstoogmerk. De basis van de preventie is enerzijds de productie, verwerking en bereiding van hoogwaardige voeding, en anderzijds het in stand houden en verbeteren van een aantrekkelijk landschap.

De premie voor de gezondheidsverzekering die de burgers betalen, wordt ingezet om de meerkosten van de hoogwaardige voedselproductie en een deel van de kosten van het beheer van het landschap te financieren. Daarnaast wordt een deel van de premie ingezet voor voorlichting en monitoring van het systeem. Het resterende deel komt ten goede aan de klassieke, maar nu veel lagere kosten voor herstel van ziekte.

De hoogte van de premie is in dit model afhankelijk van de mate waarin iemand ook daadwerkelijk een bijdrage levert aan de productie van gezonde voeding en aan een aantrekkelijk landschap. De hoogte van de premie is daarom afhankelijk van:

- Het kopen van hoogwaardige levensmiddelen uit de regio;
 - Het achterwege laten van handelingen die de gezondheid schaden, zoals roken;
 - Het leveren van een bijdrage aan de instandhouding en bevordering van een gezonde leefomgeving en gezonde (regionale) voedselproductie.
- Met andere woorden: hoe gezonder iemand eet en hoe meer hij mede daardoor bijdraagt aan een aantrekkelijk landschap, hoe lager zijn premie.

Uiteraard betekent dit model wel het een en ander voor de organisatie binnen de voedingsketen. Belangrijke aandachtspunten hierbij zijn:

- Het monitoren van de hoeveelheid gezond voedsel die iemand consumeert;
- Het regionaal organiseren van het systeem (iemand's premie moet ook daadwerkelijk in iemand's eigen regio worden ingezet);
- Een landelijke onderlinge verzekering waarin deze regionale gezondheidsorganisaties deelnemen.

3.2.1 Achtergrond

Steeds vaker krijgen we via de media te horen dat er een positieve relatie bestaat tussen de gezondheid van mensen en een aantrekkelijke leefomgeving. Deels is dit een mentale relatie, deels een fysieke. Zo nodigt een aantrekkelijke omgeving uit tot buiten bewegen en recreëren. Maar ook blijken patiënten die uitkijken op een groene omgeving, sneller te herstellen van een ziekte en (soms) zelfs met minder medicatie toe te kunnen. Tevens blijkt een aantrekkelijke groene leefomgeving bij te dragen aan geestelijke ontspanning. Zo voelen mensen die in een groene omgeving wonen zich veiliger en gaan ze minder vaak naar de huisarts omdat ze minder last hebben van depressies³.

Daarnaast is het duidelijk dat er een verband bestaat tussen voeding en gezondheid. Al meer dan honderd jaar verschijnen er buiten het officiële wetenschappelijke circuit artikelen en boeken die aannemelijk

³ Bron: Het promotieonderzoek van Jolanda Maas, dat deel uitmaakt van het Vitamine G-onderzoeksprogramma dat met subsidie van NWO wordt uitgevoerd door het NIVEL en Alterra.

proberen te maken dat de kwaliteit van ons dagelijks voedsel over de hele linie gestaag achteruitgaat. Steevast leggen ze ook een verband met de acute en chronische aandoeningen waar we in het welvarende deel van de wereld mee te maken hebben. Meestal is dat zelfs hun vertrekpunt. De kwaliteit van de levensmiddelen wordt in verband gebracht met de manier waarop in de moderne landbouw voedsel geproduceerd wordt en met de technieken waarmee in de verwerkende industrie het voedsel behandeld wordt. Toegegeven, in de wetenschap bestaat geen overeenstemming over de exacte relaties tussen voeding en gezondheid. Dat er een verband is, is echter aannemelijk.

Inmiddels worden er steeds meer vraagtekens gesteld bij de (onderzoeks)benaderingen waarbij afzonderlijke bestanddelen van levensmiddelen centraal staan⁴. In plaats daarvan gaat de voorkeur uit naar een integrale benadering. Die benadering staat in dit model centraal. Het gaat om de totale relatie tussen gezondheid, voeding en omgeving, en niet om deelrelaties. We gaan er daarbij van uit dat er een relatie is tussen gezondheid en:

1. Gezonde voeding;
2. Beweging;
3. Een aantrekkelijke omgeving.

Daarnaast is uiteraard een groot aantal andere factoren van invloed, die hier niet aan de orde komen. Zoals de invloed van schadelijke stoffen, onzekerheid over werk en inkomen en de invloed vanuit de relationele sfeer.

Gezondheid en voeding

“Het Centrum voor Ziektepreventie- en bestrijding schat dat één op de drie Amerikanen die in 2000 zijn geboren, diabetes type 2 zal ontwikkelen. Het is belangrijk dat de bevolking precies weet – en ook te zien krijgt – wat de gevolgen daarvan kunnen zijn: blindheid, amputatie en een voortijdige dood. Hetgeen allemaal voorkomen kan worden door een verandering in eetpatroon en levensstijl.

Een volksgezondheids crisis op deze schaal vraagt om een harde overheids campagne, zelfs als de voedingsindustrie zich erdoor aangevallen voelt. Als we afgaan op de successen van recente antirookcampagnes, kan dit leiden tot aanzienlijke besparingen voor de nationale gezondheidszorg.”

Bron: ‘Open brief aan de nieuwe topboer’ van Michael Pollan. Uit: New York Times Magazine van 12 oktober 2008, vertaald door Alexis van Erp, webredacteur van Biologica (www.biologica.nl).

Mensen in groene omgeving zijn gezonder

Mensen die wonen in een groene woonomgeving voelen zich gezonder en zijn ook gezonder. Ze bezoeken minder vaak de huisarts voor bijvoorbeeld depressie, diabetes, longaandoeningen en duizeligheid. Dat blijkt uit het promotieonderzoek van Jolanda Maas. Vooral mensen met een lagere sociale status, kinderen en ouderen hebben profijt van meer groen in hun omgeving.

⁴ Met de schadelijke vetzuren als de belangrijkste uitzondering. De vetzuren van met name plantaardige oliën worden door de industrie dermate grof vervormd dat ze volgens Udo Erasmus als giftige stoffen geïdentificeerd moeten worden.

Dat een groene omgeving gezonder is, komt doordat mensen die meer tijd doorbrengen in een groene omgeving, sneller herstellen van stress. Ziekte of het overlijden van een naaste hebben bijvoorbeeld minder effect op de gezondheid van mensen die 'groen' wonen. Maar ook 'bewegen' en 'sociale contacten' zijn niet helemaal weg te cijferen als verklaring. Zo tuinieren mensen uit een groene woonomgeving vaker en langer, en fietsen zij meer en langer naar hun werk. Verder voelen zij zich minder eenzaam en ervaren ze minder vaak een tekort aan sociale contacten.

Maas stelt dat groen meer is dan een luxeproduct, en gezondheidsbevorderend werkt. Bovendien voelen mensen in een groene woonomgeving zich veiliger. Volgens Maas zou er meer aandacht moeten komen voor groen in de leefomgeving bij het inrichten van wijken en steden. Toch zet de Nederlandse gezondheidszorg groen nog niet heel actief in voor de gezondheid van patiënten. Huisartsen kunnen patiënten vaker aanraden een wandelingetje te maken in het bos. Verder zou ieder verpleeg- of ziekenhuis eigenlijk een binnentuin moeten hebben waar patiënten even tot rust kunnen komen.

Bron: Het promotieonderzoek van Jolanda Maas is onderdeel van het Vitamine G-onderzoeksprogramma, dat met subsidie van NWO wordt uitgevoerd door het NIVEL en Alterra (www.wur.nl).

3.2.2 Innovatie

Het fundament van het model wordt gevormd door burgers die bereid zijn om het roer om te gooien en voor het behoud van hun gezondheid willen betalen (in geld of natura), in plaats van achteraf voor het herstel van hun ziekte. Met dit geld (en deze werkzaamheden) worden gezonde voeding en een aantrekkelijk landschap gefinancierd.

Dit nieuwe systeem van gezondheidszorg stelt zich niet langer primair ten doel om mensen beter te maken, of op zijn minst minder ziek te maken, maar is erop gericht de mensen gezond te houden. Een gezondheidszorg waarbij de mensen zelf verantwoordelijkheid nemen en krijgen voor het behouden van hun gezondheid. Een op preventie gerichte gezondheidszorg dus, waarin de keuzes én het praktisch handelen van de consument doorslaggevend zijn bij het behalen van succes.

Gezondheid en (groene) omgeving

Alleen al het kijken naar natuur heeft aantoonbare positieve effecten op herstel van ziekte of stress. Zo herstellen mensen die een wandeling door de natuur maken, sneller van stress dan mensen die wandelen door een stedelijke omgeving of mensen die thuis in een luie stoel proberen te ontspannen. Ziekenhuispatiënten in een kamer met uitzicht op bomen, herstellen sneller en hebben minder pijnstillers nodig dan patiënten in een kamer met uitzicht op stenen.

In oktober 2007 hebben de Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO), de Raad voor Gezondheidsonderzoek (RGO) en de Raad voor het Landelijke Gebied (RLG) het adviespakket Natuur en Gezondheid gepresenteerd aan de betrokken bewindslieden. Aanleiding voor dit adviespakket waren de positieve resultaten van onderzoek naar de relatie tussen natuur en gezondheid. Zie voor een aantal praktijkvoorbeelden www.natuurengezondheid.nl.

Bron: Hartig, Mang & Evans, 1991 en Ullrich, 1984. In: Van buiten word je beter, een essay over de relatie tussen natuur en gezondheid. A. van den Berg en M. van den Berg. Alterra, 2001.

Super Size Me

Super Size Me is een documentairefilm over een onderzoek naar de schadelijke effecten van fastfood. De film won een Directors award op het Sundance Film Festival van 2004.

Documentairemaker Morgan Spurlock onderwierp zichzelf aan een experiment. Gedurende dertig dagen at hij alleen voedsel van McDonald's, drie maaltijden per dag. Ook dronk hij alleen producten van McDonald's. Hij stopte met sporten en beperkte het aantal voetstappen dat hij liep tot 5000 per dag, aangezien dit het aantal is dat de gemiddelde Amerikaan per dag loopt. Hij moest ook elk menu op de menukaart ten minste één keer proberen. Elke keer dat hem werd aangeboden om het menu te laten supersizen, koos hij voor de super-sized variant. In alle andere gevallen voor de medium variant. Hij deed dit onder begeleiding van een huisarts, een cardioloog, een gastroloog, een voedingsdeskundige en een fitnessstrainer.

Tijdens deze 30 dagen raakte hij regelmatig depressief. Hij had vaak moeite om de grote hoeveelheden vlees, friet en frisdrank naar binnen te werken. Zijn cholesterolgehalte schoot omhoog, net als zijn bloedglucosespiegel, en zijn hart ging achteruit. Na 30 dagen was Morgan 11 kg aangekomen, 13% van zijn lichaamsgewicht.

Bron: www.wikipedia.nl.

3.2.3 Uitwerking

Burgers worden lid van een op preventie gerichte gezondheidskostenverzekering zonder winstoogmerk. De basis van de preventie is de productie, verwerking en bereiding van hoogwaardige voeding enerzijds en het instandhouden en verbeteren van een aantrekkelijk landschap anderzijds.

De premie die de burgers betalen, wordt ingezet om de meerkosten van de hoogwaardige voedselproductie en een deel van de kosten van het beheer van het landschap te financieren. Een deel van de premie komt zo dus ten goede aan de primaire producenten. Met behulp van de premie zorgen de boeren en tuinders voor de productie van hoogwaardige levensmiddelen en voor het landschap. En de verwerkende

bedrijven zorgen ervoor dat tijdens de verwerking de voedselkwaliteit niet achteruitgaat maar zelfs vooruitgaat. De detailhandel draagt er zorg voor dat de producten uit de omgeving vers en fris aangekocht kunnen worden. De burgers ondersteunen deze korte keten waar mogelijk met vrijwilligerswerk, doen voorstellen voor verbetering, verzorgen de publiciteit en koppelen ervaringen en resultaten terug.

Met behulp van een systeem van certificering en monitoring kunnen de claims met betrekking tot de gezondheid van het voedsel worden aangetoond. Doordat het schaalniveau van de voedselketen regionaal is, is het eenvoudiger om tot een transparant en controleerbaar systeem te komen. De spelers in de keten kennen elkaar immers.

In ruil voor de geleverde kwaliteit ontvangen de bedrijven in de keten een goede prijs voor hun producten en diensten. In deze prijs zijn zoveel mogelijk maatschappelijke kosten opgenomen. De prijs die de primaire producenten ontvangen voor hun product bestaat uit de normale prijs voor goede levensmiddelen, zoals de huidige biologische producten, én een aanvulling vanuit de premie die alle leden betalen aan hun gezondheidszorgverzekering. Met deze aanvulling dragen de producenten zorg voor (extra) hoogwaardige levensmiddelen en voor de instandhouding van het vitale en rijke landschap⁵.

Onze verwachting is dat de burger in dit model niet meer – maar eerder minder – betaalt dan in de huidige vorm van de ziektekostenverzekering. De kosten die de nieuwe, op preventie gerichte zorgverzekering moet dekken, zijn:

- De aanvulling op de prijs voor primaire producenten als beloning voor extra kwaliteit van voedsel en landschap;
- Voorlichting en monitoring aan en van de deelnemers van de gezondheidskostenverzekering;
- De kosten voor herstel van ziekte, die naar verwachting lager zullen zijn dan in het huidige systeem het geval is.

Iemand die meer gezond voedsel consumeert (en dus hogere kosten maakt en naar verwachting een groter gezondheidsvoordeel heeft), heeft in dit nieuwe systeem volgens het wederkerigheidsprincipe recht op een lagere premie. Ook burgers die de primaire producenten ondersteunen met het (regionaal) aanleveren van waardevol GFT-afval hebben recht op een lagere premie. Dit vergt uiteraard een systeem waarmee kan worden geadmistreerd en gecontroleerd wie tot deze groep behoren. Praktische invullingen hiervan kunnen bijvoorbeeld zijn een klantenkaart die registreert hoeveel gezond voedsel een burger koopt en/of een systeem van stickers op de groene afvalcontainers.

Samengevat is de hoogte van de premie afhankelijk van:

- Het kopen van hoogwaardige levensmiddelen uit de regio;
- Het achterwege laten van handelingen die de gezondheid schaden, zoals roken;
- De bijdrage aan de instandhouding en bevordering van een gezonde leefomgeving en (regionale) voedselproductie.

⁵ Voor een belangrijk deel is de instandhouding van het landschap al gratis, want de nieuwe teeltwijze draagt uit zichzelf al positief bij aan de kwaliteit van het landschap. Door met hoogwaardige voedingsstoffen de bodem te voeden, wordt de ondergrondse biodiversiteit bevorderd, en daarmee een deel van de bovengrondse biodiversiteit. Ook houtwallen en hagen vormen een waardevol onderdeel van dit systeem. Een deel van het hout is nodig als grondstof en/of brandstof voor de deelnemende bedrijven. Zaagsel en houtas passen namelijk uitstekend in de nieuwe bemestingswijze.

3.2.4 Organisatie

Voor deze gezondheidsverzekering zal er een nieuwe organisatie in het leven moeten worden geroepen. Belangrijk uitgangspunt is de oprichting van een landelijke onderlinge verzekering, die gedragen wordt door plaatselijke c.q. regionale afdelingen. De operationele uitwerking vindt plaats op regionaal niveau. Daardoor wordt de betrokkenheid van de (premiebetalende) burgers bij hun omgeving (waarin de verzekering investeert) gewaarborgd.

3.2.5 Opschaalbaarheid

Als de gezondheidsclaims waargemaakt worden – een gedegen monitoring is hierbij van belang – zal het na verloop van tijd gemakkelijker worden om een hele regio mee te laten doen. Net zoals er nu al steeds meer steden stapsgewijs overschakelen op biologisch en/of regionaal voedsel.

Als het systeem een aantal jaren draait en zich daarmee levensvatbaar heeft getoond, kan ook de tweede stap gezet worden, namelijk de verbreding naar andere gezondheidsthema's, zoals het binnenklimaat van de woning, het vermijden van contact met schadelijke stoffen, het voorkomen van allergieën, et cetera. Ook kan er zodra er voldoende deelnemers zijn een aparte winkel met het complete voedingsassortiment worden opgezet. Dat geldt ook voor restaurants en kantines.

Bij een op preventie gerichte gezondheidsverzekering zullen waarschijnlijk juist mensen die zich zorgen maken over hun gezondheid en mensen wier gezondheid al verzwakt is, lid worden van dit nieuwe type verzekering. Om tot een reële vergelijking te komen tussen de huidige praktijk en het nieuwe systeem zullen de effecten daarvan moeten worden gecorrigeerd.

Dit model leent zich minder goed voor een verplichte deelname door alle inwoners van een stad of streek, omdat de keuze van voedsel voor ieder mens iets zeer persoonlijks is. Dat is overigens ook niet nodig. Als mensen zien dat de deelnemers aan het systeem een aantoonbaar betere gezondheid krijgen, zullen de meesten er geleidelijk toe overstappen.

3.3 Verbroken energiekringloop

Het model in het kort

Waarom? (welk probleem wordt opgepakt?)

Landbouw (en daarmee voedsel) en landschap zijn nauw gerelateerd aan energie. Zo leveren landbouwproducten energie voor mens en dier in de vorm van voedsel. Ook levert de landbouw energie als grondstof

voor biobrandstoffen. Daarbij *kó*st landbouwproductie ook energie. De relatie tussen energiegebruik en -productie en landbouw blijkt bijvoorbeeld uit de landschappelijke effecten van mechanisering in de landbouw en de bouw van windturbines. Ons gedrag hier heeft ook effect op landschappen elders, waar bijvoorbeeld tropische regenwouden verdwijnen ten gunste van de productie van soja voor ons veevoer. Vanuit dit uitgangspunt van verwevenheid tussen landbouw, voedsel en energie, liggen goede kansen om burgers meer te betrekken bij de productie van hun voedsel en leefomgeving.

Wat? (innovatie)

Dit model is gebaseerd op de wens om de verhouding tussen energie-input en energieoutput bij de productie van voedsel zo optimaal mogelijk te maken. Centraal in dit model staan:

- Het sluiting van organische kringlopen;
- Energiebesparing;
- Energieproductie door landbouw.

Hoe? (organisatie)

De belangrijkste pijler in dit model is het sluiten van organische kringlopen. Om dit te realiseren, zullen agrariërs, voedselverwerkende bedrijven en burgers regionale samenwerkingsverbanden moeten sluiten. Binnen deze samenwerkingsverbanden worden afspraken gemaakt over kringloopsluiting, energiebesparing en -productie.

Cruciaal voor het sluiten van de kringloop is dat het GFT-afval van burgers op een andere manier wordt verwerkt: het afval wordt direct door de landbouw in de regio gebruikt voor bemesting. Volgens een nieuw bemestingsparadigma waarnaar in dit essay wordt verwezen, is het regionale karakter van dit systeem van groot belang: het afval wordt zo ‘vers’ en schoon mogelijk ingezameld en gebruikt. Dit geldt ook voor organische afvalstromen afkomstig van bedrijven (denk aan restanten van groenten en fruit, voedselresten uit de horeca en bijproducten in de voedselverwerking) en voor organisch houtafval uit plantsoenen en groen ‘afval’ uit natuurgebieden. Het afval wordt op deze manier duurzaam en efficiënt ingezet als bemesting.

Daarmee biedt het nieuwe regionale voedselsysteem in combinatie met een nieuw bemestingsparadigma goede kansen voor energiebesparing in de landbouw. De besparingen op transport van voedingsmiddelen en afvalstromen en het besparen op kunstmest zijn hierin de belangrijkste componenten.

Tot slot kan de landbouw ook zelf duurzame energie produceren, door (1) de bouw van windmolens op boerenland, (2) de daken van de stallen en de schuren te beleggen met fotovoltaïsche zonnecellen en (3) door (in de iets verdere toekomst) de aanleg van algenvijvers voor de productie van veevoer, visvoer en algendiesel. Ook hiervoor zijn de regionale samenwerkingsverbanden een belangrijke voorwaarde. Wel moet hiervoor de Nederlandse wetgeving drastisch worden veranderd.

Samenvattend kan worden gesteld dat dit model de volgende voordelen met zich meebrengt:

- Het sluiten van kringlopen;

- Burgers worden bewust van de relatie tussen hun groene afval, hun voedselproductie en het landschap, en worden hier actief bij betrokken;
 - Diverse voordelen voor het milieu (CO₂-emmissies en omvang verpakkingsmateriaal omlaag);
 - Kostenbesparingen op diverse activiteiten, onder andere transport;
 - Verbetering van de voedselkwaliteit.
-

3.3.1 Achtergrond

Landbouw en energie zijn onderling nauw gerelateerd. Op het meest basale niveau leveren landbouwproducten energie voor mens en dier in de vorm van voedsel. Landbouw levert ook energie in de vorm van biobrandstoffen. En landbouwproductie kost energie. In 2007 leidden de hoge prijzen van ruwe olie (in combinatie met tegenvallende oogsten) op die manier tot hoge prijzen voor tarwe en rijst op de wereldvoedselmarkt.

Er is ook een nauwe relatie tussen energieverbruik en -productie in de landbouw en het landschap. Zo ging mechanisering van de Nederlandse landbouw in de naoorlogse jaren bijvoorbeeld gepaard met een toename van de energievraag én met ruilverkaveling van het landschap. Ook het landschap elders wordt beïnvloed door onze wijze van landbouwproductie: de import van goedkoop veevoer leidt tot ontbossing van het tropisch regenwoud voor de teelt van sojabonen.

Door import van goedkoop veevoer van elders kreeg Nederland de voorbije decennia te maken met een enorm mestoverschot. Manieren om daarvan af te komen, zijn verbranding van droge kippenmest en vergisting van natte mest (koeienmest, varkensmest). In feite verbranden we daarmee de bodemvruchtbaarheid van akkers in andere delen van de wereld. Bemesting is immers van oudsher dé manier om de bodemvruchtbaarheid te bevorderen.

Het hier beschreven model is gebaseerd op de wens om de verhouding tussen energie-input en -output bij de productie van voedsel zo optimaal mogelijk te maken. Zowel de voedselproductie zelf als het landschap kan hiervan profiteren. Het zoveel mogelijk sluiten van de organische kringloop, het besparen van energie én het zo efficiënt mogelijk produceren van (extra) duurzame energie staan daarbij centraal.

3.3.2 Innovatie

Een regionale voedselvoorziening biedt goede mogelijkheden om de balans van de energie- en grondstoffeninput en grondstoffenoutput te herstellen én tegelijkertijd burgers (en ondernemers) te betrekken bij hun energievoorziening (in brede zin) en bij hun leefomgeving.

Centraal in dit model staan:

1. De sluiting van organische kringlopen;
2. Energiebesparing;
3. Energieproductie door landbouw.

In dit model sluiten agrariërs, voedselverwerkende bedrijven en burgers regionale samenwerkingsverbanden. Binnen deze samenwerkingsverbanden worden afspraken gemaakt over kringloopsluiting, energiebesparing en energieproductie. Burgers (en ondernemers) worden binnen dit model actief betrokken bij (en deels verantwoordelijk voor) hun eigen voedsel- en energievoorziening en leefomgeving.

Bij een dergelijke regionale voedselvoorziening zal de import van veevoer van elders afnemen. Import verstoort immers de meststoffenbalans in de regio zelf (energieoverschot) maar ook in de exporterende regio. Daar ontstaat een tekort aan organische stoffen. Als we de productie per hectare met behulp van een nieuw bemestingsparadigma substantieel weten te vergroten, wordt deze import (grotendeels) onnodig. Zelfs een verstedelijkte samenleving als de Nederlandse kan wat de voedselvoorziening betreft dan haar eigen boontjes doppen. Een andere kwestie is of er ook nog ruimte is voor de productie van vezels voor onder andere kleding, voor oliehoudende zaden en hout. In Nederland lijkt hiervoor onvoldoende oppervlakte cultuurgrond te zijn. Betrekken we ook Noord-Frankrijk en/of Centraal Europa in dit model, dan kan Europa ook voor de belangrijkste non-foodgewassen zelfvoorzienend worden. Negatieve effecten op het landschap elders (waaronder de kap van tropisch regenwoud voor soja-teelt) worden op deze manier drastisch verminderd.

3.3.3 Uitwerking

Hieronder worden de drie genoemde centrale pijlers van dit model – kringloopsluiting, energiebesparing en energieproductie door landbouw – verder uitgewerkt.

1. Kringloopsluiting

Deze eerste pijler vormt de basis voor het model van de regionale kringloopsluiting. Wij betrekken hierin de volgende afvalstromen:

- a) GFT-afval;
- b) Dierlijke mest;
- c) Organische afvalstoffen uit bedrijven die voedsel verwerken;
- d) Afval uit openbaar groen;
- e) Menselijke uitwerpselen en urine.

Deze afvalstromen worden binnen dit model op een meer duurzame en efficiënte wijze dan de huidige ingezameld en gebruikt:

- a) GFT-afval: voor een optimalisatie van de agrarische voedselproductie in een regio is de inzameling en verwerking van vers en schoon GFT-afval noodzakelijk. Daarbij moet gekozen worden voor koud composteren van het GFT-afval, dan wel voor fermentatie – dit in tegenstelling tot de momenteel gebruikelijke warme compostering, die gepaard gaat met energie- en kwaliteitsverlies. Om vers GFT-afval te garanderen, is actieve betrokkenheid van burgers hierbij onmisbaar.
- b) Dierlijke mest: ook hiervoor geldt dat deze koud moet worden gecomposteerd (in tegenstelling tot de huidige gebruikelijke manier van warm composteren), omdat anders veel van zijn waarde verloren gaat.

⁶ Deze producten zijn nu reeds toegestaan in de biologische landbouw.

- c) Organische afvalstromen afkomstig uit de bedrijven: deze afvalstromen van bedrijven die het voedsel in het regionale systeem verwerken, kunnen net als het GFT-afval direct terug naar de agrarische bedrijven en daar hetzij aan dieren gevoederd worden, hetzij koud gecomposteerd worden. De belangrijkste stromen zijn:
- Restanten van groenten, fruit, noten;
 - Bloedmeel, beendermeel, hoornmeel, vismeel⁶;
 - Voedselresten uit de horeca en kantines;
 - Voedsel dat over de datum is;
 - Bijproducten van voedselverwerking zoals bierbostel, melkwei, et cetera.
- d) Organisch afval: dit afval uit de plantsoenen (houtafval) en natuurgebieden (gras, riet, kruiden) kan na verkleining gecomposteerd worden en dan, zoals nu gebeurt, als groencompost afgezet worden in de landbouw. Om ook hier energie- en kwaliteitsverlies te voorkomen, kunnen deze afvalstromen in combinatie met dierlijke mest mee gecomposteerd worden in de vorm van het koude procedé.
- e) Menselijke feces en urine: met de ambitie om (regionale) kringlopen te sluiten, moet ook worden gekeken naar het hergebruik van menselijke feces en urine. Dit vormt om meerdere redenen een gevoelig punt. Als we als uitgangspunt kiezen dat groente-, fruit- en tuinafval zo vers mogelijk koud gecomposteerd moeten worden om er als land- en tuinbouw optimaal van te profiteren, dan moeten de menselijke uitwerpselen er op dit moment buiten gehouden worden. Wel zijn er diverse alternatieve mogelijkheden voor de verwerking van de uitwerpselen die nader onderzocht dienen te worden. Afzet in de commerciële houtteelt en in de houtwallen is op dit moment een veilige (tussen)optie en maakt dat daar geen bodemuitputting plaatsvindt.

Mest en groenafval worden in Nederland vrijwel altijd warm gecomposteerd. De temperatuur kan hierbij oplopen tot 60 á 70 graden C. Zo verdwijnen eventuele ziektekiemen en onkruidzaden. Maar ook heel veel koolstof. Die komt in de lucht terecht in de vorm van CO₂. Dat is om twee redenen ongewenst. We willen de uitstoot van CO₂ beperken en zoveel mogelijk organische stof terugbrengen in de bodem. Warme omzettingen zijn dan ongewenst. Het blijkt ook mogelijk omzettingen plaats te laten vinden bij lage temperaturen. We spreken dan van koud composteren of fermenteren. Groentefval en mest kunnen koud worden gecomposteerd door er relatief veel aarde bij te mengen. Om goed te laten fermenteren, wordt gebruik gemaakt van effectieve micro-organismen. Op Droevendaal, het proefbedrijf voor de biologische landbouw, wordt momenteel getest wat de gevolgen zijn voor de gewasgroei.

Omdat in het begin waarschijnlijk niet alle burgers van een wijk of dorp meedoen met het nieuwe systeem, zal slechts een deel van het keukenafval van een goede kwaliteit zijn, namelijk dat van de deelnemers. Met de gemeenten moeten dan afspraken gemaakt worden over het inzamelen. Door de chip op de groene container zodanig te programmeren dat alleen de containers met de juiste code ingezameld worden, wordt het mogelijk om efficiënt het schone en hoogwaardige keukenafval in te zamelen. De meerkosten worden waarschijnlijk

ruimschoots goedge maakt omdat er voor de verdere verwerking niets meer hoeft te worden betaald. Ook wordt het transport over grote afstand overbodig.

De afstand tussen producent en consument moet om twee redenen zo klein mogelijk worden: het groene keukenafval moet zo vers mogelijk op de tuinbouwbedrijven afgeleverd worden en er moet een gezamenlijke verantwoordelijkheid ontstaan van de consument én de boer of tuinder voor de kwaliteit van organisch afval en voedsel. De consument wordt in feite voor een deel medeproducent van zijn voedsel. Hij heeft de verantwoordelijkheid om vers en schoon organisch keukenafval aan te leveren. Alleen als de consument het afval weet te waarderen, zal hij moeite doen om goede kwaliteit te leveren. Een korte afstand is hierbij voor beiden noodzakelijk.

2. Energiebesparing

Het nieuwe regionale voedselsysteem in combinatie met een nieuw bemestingsstelsel biedt goede kansen voor de tweede pijler van dit model: energiebesparing in de landbouw.

Een regionaal voedselproductiesysteem op basis van het nieuwe bemestingsparadigma kan 50% energie besparen in de primaire productie. De besparingen op transport van voedingsmiddelen en afvalstromen en het besparen op kunstmest zijn hierin de belangrijkste componenten (circa -40%). Daarnaast kan bespaard worden op brandstof voor machines doordat er minder vaak en minder diep geploegd hoeft te worden, hoeven er minder pesticiden gebruikt te worden en is er minder irrigatie nodig door het hoge organischestofgehalte in de bodem. Wel moet er extra lavameel en schelpenkalk gemalen en vervoerd worden. Al met al lijkt een besparing van 50% reëel. De verhoging van de hectareopbrengst komt daar nog bovenop.

Ook tijdens de voedselverwerking kan stevig op fossiele energie bespaard worden. Enkele besparingen zijn:

- Vermijding van vrijwel alle raffinageprocessen;
- Er zijn geen of minder chemische toevoegingen aan het voedsel nodig. Die hoeven dus ook niet meer geproduceerd te worden;
- De transportafstanden van de verwerkende bedrijven naar de consument worden fors verkleind. Hetzelfde geldt voor de organische afvalstromen in de glastuinbouw;
- Er worden meer groenten en fruit van het seizoen geconsumeerd. Dat bespaart flink op het verwarmen van kassen;
- De hoeveelheid verpakkingen wordt aanzienlijk kleiner en een groter deel wordt hergebruikt.

Door besparing op kunstmest en pesticiden, door minder grondbewerkingen en door korte transportafstanden kan de regionale voedselvoorziening, in combinatie met de hogere hectareopbrengsten door het nieuwe bemestingsparadigma, een belangrijke bijdrage leveren aan de vermindering van het verbruik van fossiele energie. En dus ook van de CO₂-uitstoot. De biologische landbouw blijft wat dit betreft nog in gebreke, mede als gevolg van de lagere productie per hectare⁷.

⁷ Bron: J. Bos e.a. 'Energieverbruik, broeikasgasemissies en koolstofopslag. De biologische en de gangbare landbouw vergeleken'. Rapport 140 WUR 2007.

3. Energieproductie door landbouw

Kan de landbouw ook duurzame energie produceren, los van de besparingen op energieverbruik bij voedselproductie, en los van de productie van biomassa voor de eerste en tweede generatie biobrandstoffen? Het antwoord is: ja. Namelijk op de volgende manieren:

- Door de bouw van windmolens op boerenland;
- Door de daken van de stallen en de schuren te beleggen met fotovoltaïsche zonnecellen. Het rendement van zonnecellen neemt gestaag toe terwijl de prijs gestaag daalt;
- In de iets verdere toekomst door de aanleg van algenvijvers voor de productie van veevoer, visvoer en algendiesel. Tenminste, zodra het netto energierendement positief is en de prijs de moeite loont.

Het is duidelijk dat deze manier van energieproductie effect heeft op het landschap en de leefomgeving van burgers. Er ontstaat als het ware een energielandschap. Landschap en platteland worden daarmee optimaal benut voor energieproductie, zowel in de vorm van voedsel als via productie van elektriciteit. Dit model past hiermee heel goed in de Nederlandse agrarische traditie van productieoptimalisatie. Dat ook energieproductie door de landbouw gekoppeld kan worden aan burgers in de omgeving bewijst het initiatief van boerENbuur (zie kader).

Boer ZOEKT buur voor ZONNEPANELEN

Het project Boer ZOEKT buur voor ZONNEPANELEN is een initiatief van boerENbuur, waarin duurzame klimaatneutrale landbouw wordt bevorderd. U kunt één van de vijftien biologische boeren ondersteunen om klimaatneutraal te worden door te investeren in zonnepanelen op boerenschuren.

Hoe het werkt? De boer investeert in zonnepanelen op zijn schuur (ruwweg 25.000 euro) middels voorfinanciering door de burens (250 euro per aandeel), en levert de groene energie aan Greenchoice. De burens ontvangen in ruil daarvoor producten en diensten van de boerderij (ter waarde van 300 euro per aandeel, in de vorm van waardebonnen). Wordt de buur ook nog klant bij Greenchoice, dan betaalt Greenchoice 20 euro mee aan het eerste aandeel, zodat de buur slechts 230 euro betaalt, en wel 300 euro aan waardebonnen ontvangt. Zo dien je met je investering, met een gezond rendement, een goed doel (duurzame en klimaatneutrale productie EN consumptie).

Bron: www.greenvalues.nl.

De sluiting van organische kringlopen tezamen met energiebesparing en energieproductie in de landbouw kent een groot aantal voordelen ten opzichte van het huidige energiesysteem, zowel voor agrariërs, burgers en ondernemers als voor milieu en landschap. De belangrijkste worden hieronder kort opgesomd:

- Economische voordelen:
 - Kostenbesparing op de GFT-verwerking;
 - Besparing op transportkosten van GFT naar en voedsel van agrarische bedrijven;
 - Besparing op kunstmest, bestrijdingsmiddelen en steenwol;
 - Toename van de opbrengsten per hectare;
 - De hoeveelheid verpakkingen kan behoorlijk verminderen. Ener-

zijds door meer vers voedsel te consumeren (en dat verse voedsel niet te verpakken) en anderzijds door zodanig te verpakken dat zo veel mogelijk verpakkingen hergebruikt worden.

- Verminderde afhankelijkheid in de landbouw van (hogere prijzen van) kunstmest en bestrijdingsmiddelen;
- Er gaan minder koolstofverbindingen verloren, wat uiteindelijk bijdraagt aan de vermindering van erosiegevaar en oogstrisico;
- Hogere voedselkwaliteit;
- Vermindering van de CO₂-emissies door onder meer verkleining van transportafstanden;
- Het verminderen van de afhankelijkheid van fossiele brandstoffen;
- Vermindering van de belasting van oppervlaktewater met nutriënten en andere milieubelastende stoffen uit met name de zuiveringsinstallaties. Overbemesting en eutrofiëring gaan dan tot het verleden behoren. En voor de land- en tuinbouw is het gebruik van slootbagger en slootvuil als grondstoffen voor de bemesting van akkers, boomgaarden en weilanden een welkome verrijking.

Energieverlies in de voedselproductie

Kunnen we het ook met andere cijfers onderbouwen? Pommeresche* heeft de volgende berekeningen gemaakt, respectievelijk verzameld:

- Jagers en verzamelaars verkregen met de inzet van één eenheid energie (in hun geval dus van lichaamskracht) tien eenheden energie in de vorm van voedsel;
- De Azteken verkregen in hun akkerbouw/tuinbouwsysteem met de inzet van één eenheid lichaamsenergie tussen de vijftig en de honderd eenheden energie terug in de vorm van voedsel;
- Een tuindersgezin in Europa met zes gezinsleden heeft gedurende tien jaar zeer nauwkeurig bijgehouden hoeveel energie ze inzetten en wat het resultaat was**. Het gezin was qua voeding geheel zelfvoorzienend: de energie-input/outputverhouding was 1 : 122. Het tuinoppervlak bedroeg 2000 meter². Dus 333 m² per persoon. En ze produceerden per jaar gemiddeld bijna 5 miljoen kilocalorieën voor het hele gezin. Daarvoor werkten ze samen 71 minuten per dag (= 118 kilocalorieën). Per jaar zette het gezin voor zijn voedselproductie dus 42.480 Kcal eigen lichaamsenergie in om bijna 5 miljoen Kcal te produceren. Een liter benzine bevat 7792 Kcal. De lichamelijke inspanningen van dit tuindersgezin komen dus overeen met 5 ½ ltr benzine.
- Bij de productie van hamburgers krijgt men per eenheid (fossiele) energie 0,05 energie terug; bij tomaten in de verwarmde kasteelt is de input - outputverhouding 1 : 0,008.

* Pommeresche: 'Humussphäre', pag. 156-166. Voor de input/outputverhouding van tomaten en van hamburgers vermeldt hij helaas geen bronnen.

** O. Hitchfeld: 'Der Kleinsthof. Ein sicherer Weg aus der Krise'. Xanten, 1995.

3.3.4

Organisatie

De regionale energieproductie en energiebesparing kunnen individueel per bedrijf worden georganiseerd. Uiteraard zijn er wel schaalvoordelen wanneer alle agrarische bedrijven in de regio deelnemen aan het systeem van energieopwekking en energiebesparing.

De grootste organisatorische uitdaging voor dit systeem is gelegen in de kringloopsluiting. Simpel gezegd gaat het om heldere afspraken tussen afval- en voedselproducenten en afval- en voedselconsumenten. Dit klinkt eenvoudig, maar is in werkelijkheid complex omdat er een groot aantal partijen bij is betrokken. Denk aan alle agrarische bedrijven (land- en tuinbouw), zoetwatervisteelt, houtproductie, alle verwerkende bedrijven (met name in de voedselindustrie), de horeca en detailhandel, kantines en alle individuele burgers in een regio. Al deze partijen produceren, verwerken en consumeren levensmiddelen en hout, en hebben tegelijkertijd een reeks organische afvalproducten. Daarnaast komt er organisch afval vrij uit plantsoenen, sloten⁸ en natuurgebieden. In een regionaal systeem van voedselvoorziening zullen tussen al deze partijen heldere samenwerkingsovereenkomsten moeten worden gesloten. Een uitdaging, maar niet onmogelijk. Juist een regionale productie-, verwerkings- en consumptieketen leent zich uitstekend voor het sluiten van al deze voedsel- en afvalstromen. De afstanden zijn relatief kort en de kwaliteitsborging is gemakkelijker omdat kwaliteitseffecten direct voelbaar zijn voor alle betrokkenen.

⁸ Het organisch afval dat vrijkomt langs drukke verkeerswegen kan gezien het risico op de aanwezigheid van vervuilende stoffen het beste naar de verbrandingsinstallaties afgevoerd worden.

3.3.5

Opschaalbaarheid

Stel dat binnen een regio een deel van de bevolking besluit om met boeren en tuinders, voedselverwerkende bedrijven en detailhandel een volledige kringloopsluiting te gaan realiseren. Zeer waarschijnlijk zal dan blijken dat niet alle burgers bereid zijn om schoon GFT-afval aan te leveren en mee te doen met fecaliënvergistings of het gescheiden aanleveren van feces voor koud composteren in combinatie met zaagsel ten behoeve van de houtteelt. Ook zullen er boeren en tuinders zijn die op de klassieke manier willen blijven boeren.

Maar het is goed mogelijk dat zij na verloop van tijd de voordelen gaan zien:

- Lagere kosten voor huishoudens die meedoen, omdat ze geen zuiveringsheffing meer hoeven te betalen;
- Lagere kosten voor GFT-verwerking omdat de transportkosten en de verwerkingskosten lager worden, als je als huishouden meewerkt aan de levering van schoon GFT;
- Hoogwaardige voeding en een hogere houtproductie voor de huishoudens respectievelijk houttelers die meedoen, in ruil voor schoon GFT en fecaliën;
- Schoner oppervlaktewater en meer biodiversiteit omdat er minder mineralen uit de voedingskringloop ontsnappen. En ook minder stank als de mest uitgereden wordt;

- Lagere kosten voor boeren en tuinders omdat ze bij deelname geen kosten meer hoeven te maken voor kunstmest en bestrijdingsmiddelen, en een hogere hectareopbrengst kunnen realiseren.

Zolang de externe kosten van de fossiele landbouw niet in rekening gebracht worden, zijn de kostenbesparingen wellicht niet zo groot ten opzichte van de huidige situatie. Een deel van de bevolking en de boeren zal dan blijven aarzelen om mee te doen. Dan kan de gemeente respectievelijk het waterschap besluiten om het verschil groter te maken door een extra heffing te leggen op de huishoudens die geen schoon GFT leveren of die blijven lozen op het riool. Zo kost het de gemeenschap niets extra's. Dat zo'n regulerende heffing heel goed kan werken, laat het Duitse FIT-systeem (zie kader) voor duurzame energieopwekking zien. De rechtvaardiging voor een dergelijke regulerende heffing is gelegen in de maatschappelijke noodzaak om alle organische kringlopen te sluiten. En dus ook het rioolstelsel af te bouwen.

Opgemerkt wordt dat het beschreven model voor veel partijen voordelen biedt. Boeren, tuinders, houttelers, burgers, gemeenten, waterschappen en natuurbeschermingsorganisaties hebben een gemeenschappelijk belang bij kringloopsluiting en deels ook bij duurzame energieopwekking. Wel is er (forse) weerstand te verwachten van composteerbedrijven, waterzuiveringsinstallatiebeheerders en de rioleingssector.

Feed-in systeem in Duitsland

Sinds de invoering van de feed-in tariff wet in 2000 zijn Duitse elektriciteitsbedrijven bij wet verplicht om groene stroom in te kopen voor een hogere prijs dan de marktprijs. Hoe werkt deze wet precies en wat zijn de gevolgen ervan? De FIT verplicht netbeheerders in de eerste plaats om aanbieders van groene stroom onvoorwaardelijk met voorrang aan hun energienet aan te sluiten en de stroom voor meer dan het dubbele van de marktprijs in te kopen, met een garantie van twintig jaar. Zo betaalt een energiebedrijf twintig jaar lang 55 eurocent per kilowattuur groene stroom aan de aanbieder (voor zonnecentrales die in 2005 zijn aangelegd), terwijl het de aanbieder maar 20 eurocent kost om deze stroom te produceren (dezelfde stroom zou met een kolencentrale 6 eurocent kosten). Op deze manier kunnen de aanbieders van groene stroom, in de praktijk vaak boeren, een mooi pensioen bij elkaar 'oogsten'. Met de bouw van zonnecentrales kan goed geld verdiend worden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat inmiddels meer dan 300.000 huishoudens en bedrijven in Duitsland deze kans hebben gegrepen en milieuvriendelijke energiecentrales aan huis installeerden.

Een voorwaarde die in de FIT is opgenomen, is dat de subsidie voor de aanbieders van groene stroom niet op de overheidsbegroting mag drukken. De teruggeleverde stroom wordt betaald uit een belasting van rond de 1 euro per maand per huishouden op de stroomafname, afhankelijk van het stroomverbruik. De FIT wordt dus geheel door de energiebedrijven betaald, die de kosten weer verhalen op hun consumenten. Het resultaat mag er wezen: in 2008 wordt naar schatting 15 % van alle energie in Duitsland opgewekt uit groene energiebronnen, waaronder wind, zon, waterkracht en biomassa. Dat is 11 % meer dan

8 jaar geleden, toen de wet werd ingevoerd. Scheer, de initiatiefnemer van deze wet, hoopt in 2030 de 100 % te halen. Daarnaast leverde de FIT tot nu toe bijna een kwart miljoen nieuwe banen in de wind- en zonne-industrie op. Zowel de wind- als zonnesector maakt een groei door van 30 % per jaar, wat deze sectoren weer aantrekkelijk maakt voor nieuwe investeerders en technologieontwikkelaars.

Bron: VPRO Tegenlicht, aflevering 'Here comes the Sun', 20/10/08.

3.4 Bewoners in achterstandswijken

Het model in het kort

Waarom? (welk probleem wordt opgepakt?)

Langdurig werklozen en werkende armen hebben vaak geen echt perspectief. Zij zijn blijvend aangewezen op de uitzendbureaus, de bijstand, de bijzondere bijstand en de voedselbanken om de eindjes aan elkaar te knopen. En als ze al tijdelijk betaald werk hebben, worden ze bij economische tegenwind vaak als eerste ontslagen. Deels ook is sprake van een uitzichtloze spiraal van generatie op generatie.

Is er een alternatief? Hoewel niet eenvoudig te realiseren, is er een alternatief systeem denkbaar: een meer directe relatie tussen deze groep burgers en hun eigen leefomgeving.

Wat? (innovatie)

In dit model pleiten we voor het verleggen van het perspectief van betaald werk naar zelfredzaamheid. Het gaat om andere vormen van zinvolle levensinvulling (in plaats van betaald werk via de arbeidsmarkt), die ook een maatschappelijk doel dienen. Wij zien hiervoor goede kansen in activiteiten die gerelateerd zijn aan voedselproductie en omgevingsbeheer en omgevingsontwikkeling. Op die manier krijgen mensen invloed op hun leefomgeving en werken ze mee aan het produceren van hun eigen voedsel. Het toe-eigenen van de eigen omgeving is hierbij een cruciaal element.

Zelfredzaamheid vraagt om een gelijktijdige ontwikkeling van een gevoel van eigenwaarde en van praktische vaardigheden. Dit moet ons inziens betrekking hebben op de volgende domeinen:

- Gezonde voeding;
- Een aantrekkelijke leefomgeving;
- Betaalbare huisvesting in een omgeving waaraan je mede zelf vorm geeft;
- Gezondheid;
- Maatschappelijk als een volwaardig lid van de samenleving functioneren. Dat kan zich op alle mogelijke manieren uiten: meewerken en meebeslissen, sociale contacten onderhouden, vrijwilligerswerk verrichten, politiek actief zijn, uitgaan, muziek maken, et cetera;
- Je kinderen perspectief kunnen bieden.

Hoe? (organisatie)

De uitwerking van dit model hangt in sterke mate af van de sociale, economische en ruimtelijke kenmerken van de regio, het schaalniveau waarop plaatselijke netwerken zijn georganiseerd en uiteraard de betreffende burgers en ondernemers in de regio. In dit model focussen wij op drie kansrijke vormen:

1. Een omgekeerde CSA (Community Supported Agriculture);
2. Alternatief stadsgroenbeheer;
3. Woningonderhoud en woningbeheer.

1. CSA staat voor *community supported agriculture*: burgers die gezamenlijk eigenaar en medebeheerder zijn van een landbouwbedrijf. In dit model gaan we uit van een ASC: *agriculture supported community*. Boeren en tuinders in de regio vormen een omgekeerde CSA met mensen die het niet redden op de reguliere arbeidsmarkt. De kern is dat boeren en tuinders samenwerkingsverbanden en leveringsafspraken aangaan met mensen die om wat voor reden dan ook in economisch opzicht in de marge terecht zijn gekomen. De agrariërs en ook verwerkende bedrijven gaan in dit systeem contracten aan waarin zij zich verplichten om met mensen uit de betreffende wijk de voedselproductie te organiseren en de inrichting en het beheer van de openbare ruimte in de stad en het buitengebied te doen.

2. Voor inrichting en onderhoud van het stadsgroen wordt een aparte organisatie opgericht die een soortgelijke dubbele taak krijgt – inrichting en beheer van het stedelijk groen, en inschakeling en begeleiding van de zelfredzamen. Voor beide activiteiten – voedselproductie en groenbeheer – is het belangrijk om de wensen van alle partijen daarin te betrekken. Zo worden het buitengebied en de wijk weer eigendom van de gemeenschap: gemene gronden als het ware.

3. De derde organisatievorm heeft betrekking op de meest directe leefomgeving van de bewoners in (met name achterstands)wijken: hun eigen woning. Waar woningbouwverenigingen nu vooral centraal zijn georganiseerd, worden taken in dit systeem zoveel mogelijk bij de bewoners zelf neergelegd. De verantwoordelijkheid voor reparaties en onderhoud ligt in dit systeem zoveel mogelijk bij de bewoners. Uiteraard is enige vorm van begeleiding hierbij wel nodig.

Voor deze drie alternatieven voor achterstandsbewoners geldt dat zij bijdragen aan een gevoel van eigenwaarde, ontwikkeling van praktische vaardigheden en aan betrokkenheid en 'eigenaarschap' van de eigen leefomgeving. Bij elke samenwerkingsovereenkomst is het belangrijk om de rechten en plichten van de deelnemende partijen helder te krijgen. In dit model gaat het om de boeren, tuinders en verwerkende bedrijven, de gemeente (die immers mede zorg moet dragen voor de betreffende burgers) en de burgers uit de wijk zelf. De gemeente vervult hier een belangrijke rol. Een gemeente moet durven experimenteren met nieuwe oplossingsrichtingen en financieringsvormen.

3.4.1 Achtergrond

Vaak zijn langdurig werklozen blijvend aangewezen op de uitzendbureaus, de bijstand, de bijzondere bijstand en de voedselbanken om de eindjes aan elkaar te knopen. Voor hen bestaat er geen krapte op de arbeidsmarkt. Er bestaat vaak überhaupt geen arbeidsmarkt. En als ze al tijdelijk betaald werk hebben, worden ze bij economische tegenwind vaak als eerste ontslagen. Daar komt bij dat het huidige systeem van arbeidsbemiddeling, zeker voor langdurig werklozen en mensen in het lagere segment van de arbeidsmarkt, hoge transactiekosten met zich meebrengt. Het kost veel ambtelijke uren om iemand die langdurig werkloos is aan het werk te krijgen. Arbeidsbemiddeling en integratietrajecten zijn arbeidsintensief en zorgen soms binnen overheidsinstellingen en aan de overheid gelieerde instellingen voor meer werkgelegenheid dan ze uiteindelijk opleveren voor de doelgroep.

Een andere probleemcategorie is die van de laaggeschoolden. Voor hen is het vaak lastig een redelijk inkomen te verdienen. Een probleem dat (deels) van generatie op generatie wordt doorgegeven. Dit wordt nog versterkt door verdringing op de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld vanuit Oost-Europa of door hoger geschoolden. Bij dit alles gaat het vaak om economische sectoren die in een sterk afhankelijke positie verkeren. In feite gaat het om de zwakste schakels in de betreffende keten. En die leggen de lasten dan het liefst weer bij die werknemers die nauwelijks een positie hebben om weerwoord te bieden. De toegang tot betaald werk voor de mensen met weinig of geen opleiding wordt tevens steeds moeilijker doordat grote delen van de maakindustrie uit Nederland zijn verdwenen – een proces dat nog altijd doorgaat.

Uit onderzoek naar de relatie tussen opleiding en voeding blijkt dat laagopgeleiden vaak ook ongezond eten en mede daardoor meer gezondheidsklachten (obesitas, negatieve gevolgen van roken) kennen. Door slechte voeding, de onbekendheid met het verschil tussen gezond en slecht voedsel en het ontbreken van voldoende geld om meer gezonde (en duurdere) voedselproducten te kopen, kampen de ‘lagere klassen’ vaak met meer ziekten en hogere gezondheidskosten. Onderzoek wijst uit dat verbetering van voeding gunstige effecten kan hebben.

Ook de woonomgeving van deze groepen wordt vaak als negatief beoordeeld. In grote steden is sprake van een concentratie van langdurig werklozen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt in bepaalde wijken. Een aantal van die wijken heeft daardoor een stigma gekregen. Ze worden onaantrekkelijk gevonden om te wonen en de prijzen van huizen zijn er substantieel lager dan in (stedenbouwkundig vergelijkbare) wijken elders in de stad. In deze wijken hopen de problemen zich op en is het perspectief op verbetering voor grote delen van de bewoners gering.

Meer rokers onder laagopgeleiden

Bij mensen met een lage opleiding (lager onderwijs, lbo of mavo) is het percentage rokers groter dan bij mensen met een hoge opleiding (hbo of universiteit). Het opleidingsniveau van de respondent geeft een indicatie van de sociaal-economische status (ses). Zo rookte in 2006

circa 1 op de 3 mannen met een lage opleiding (ofwel lage ses) en 1 op de 4 mannen met een hoge opleiding (ofwel hoge ses). Bij vrouwen liggen deze percentages op 27% (lage ses) en 19% (hoge ses) (zie figuur 1). De ses-verschillen zijn groter in de jongere leeftijdsgroepen dan in de oudere leeftijdsgroepen. Dit geldt vooral voor vrouwen (Bemelmans et al., 2004c).

Voor roken zijn de verschillen naar opleidingsniveau (van de respondent zelf) relatief groot. Zo zijn de ses-verschillen in alcoholgebruik kleiner en zijn de ses-verschillen in lichamelijke inactiviteit kleiner dan wel vergelijkbaar (afhankelijk van hoe lichamelijke inactiviteit gedefinieerd is).

Voor informatie over ses-verschillen in het percentage 'dagelijkse rokers', zie: Monitor Gezondheidsachterstanden.

Bron: http://www.rivm.nl/vtv/object_document/o1211n19085.html.

Voor laaggeschoolden en langdurig werklozen is er vaak weinig perspectief op verbetering. Door het ontbreken van een goede opleiding blijven (goede) banen, goede leefomstandigheden, goed voedsel, een goede gezondheid en een gevoel van eigenwaarde buiten bereik. Is er een ander perspectief mogelijk? In dit model verkennen we de mogelijkheden om het perspectief te verleggen van betaald werk naar zelfredzaamheid. Dus niet langer de focus op systemen die voor een grote groep toch niet werken, maar toewerken naar een systeem vóór deze mensen en dóór deze mensen waarin ze zelfredzaam worden. Zo kunnen ze hun gevoel van eigenwaarde herwinnen en kunnen hun kinderen uit de vaak uitzichtloze spiraal geraken van werkloze ouders, werkloze kinderen en werkloze kleinkinderen.

3.4.2 Innovatie

In dit model pleiten we voor het verleggen van het perspectief van betaald werk naar zelfredzaamheid. Het gaat om andere vormen van zinvolle levensinvulling (in plaats van betaald werk via de arbeidsmarkt), die ook een maatschappelijk doel dienen. Wij zien hiervoor goede kansen in activiteiten die gerelateerd zijn aan voedselproductie en omgevingsbeheer en omgevingsontwikkeling. Op die manier krijgen mensen invloed op hun leefomgeving en werken ze mee aan het produceren van hun eigen voedsel. Het toe-eigenen van de eigen omgeving is hierbij een cruciaal element.

Zelfredzaamheid vraagt om een gelijktijdige ontwikkeling van een gevoel van eigenwaarde en van praktische vaardigheden. Dit moet ons inziens betrekking hebben op de volgende domeinen:

- Gezonde voeding;
- Een aantrekkelijke leefomgeving;
- Betaalbare huisvesting in een omgeving waaraan je mede zelf vorm geeft;
- Gezondheid;
- Maatschappelijk als een volwaardig lid van de samenleving functioneren. Dat kan zich op alle mogelijke manieren uiten: meewerken en meebeslissen, sociale contacten onderhouden, vrijwilligerswerk verrichten, politiek actief zijn, uitgaan, muziek maken, et cetera;
- Je kinderen perspectief kunnen bieden.

De inzet is om voor deze domeinen voor de betreffende groep een reëel wenkend alternatief te creëren.

3.4.3 Uitwerking

De uitwerking van dit model hangt in sterke mate af van de sociale, economische en ruimtelijke kenmerken van de regio, het schaalniveau waarop plaatselijke netwerken zijn georganiseerd en uiteraard de betreffende burgers en ondernemers in de regio. In dit model focussen wij op drie kansrijke vormen:

1. Een omgekeerde CSA (Community Supported Agriculture);
2. Alternatief stadsgroenbeheer;
3. Woningonderhoud en woningbeheer.

1. Een omgekeerde CSA

CSA staat voor *community supported agriculture*: burgers die gezamenlijk eigenaar en medebeheerder zijn van een landbouwbedrijf. In dit model gaan we uit van een ASC: *agriculture supporting community*. Boeren en tuinders in de regio vormen een omgekeerde CSA met mensen die het niet redden op de reguliere arbeidsmarkt. De kern is dat boeren en tuinders samenwerkingsverbanden en leveringsafspraken aangaan met mensen die om wat voor reden dan ook binnen ons economisch systeem gemarginaliseerd zijn of dreigen te worden.

Vaak hebben deze mensen niet de (financiële) middelen om voldoende hoogwaardige voeding te kunnen betalen. Voor hen moet er dus een situatie gecreëerd worden waarin ze zelf, met anderen, zorg dragen voor de productie en bereiding van die hoogwaardige voeding. Land- en tuinbouwbedrijven rondom de stad of het dorp kunnen daaraan een bijdrage leveren en tevens een omgeving bieden waarin het aangenaam toeven is. Mensen in achterstandswijken beschikken meestal niet over de vaardigheden om zelf hun voedsel te verbouwen, noch over een geschikte plek of over de benodigde hulpmiddelen en opslagruimte. Boeren en tuinders in de buurt kunnen hierin voorzien.

Uiteraard vergt dit ondernemers die openstaan voor dit type afspraken, die de vaardigheden hebben om met deze mensen te werken en die bereid zijn hun bedrijfsvoering hierop aan te passen. De agrariërs en ook verwerkende bedrijven gaan in dit systeem contracten aan waarin zij zich verplichten mensen uit de betreffende wijk te betrekken bij de voedselproductie. Hun taak is dus tweeledig: voedsel produceren en daarbij de mensen die zelfwerkzaam worden, inschakelen en begeleiden. Datzelfde geldt voor het landschapsonderhoud.

2. Alternatief stadsgroenbeheer

Voor inrichting en onderhoud van het stadsgroen wordt een aparte organisatie opgericht die een soortgelijke dubbele taak krijgt: inrichting en beheer van het stedelijk groen en tevens inschakeling en begeleiding van mensen, met als doel hun zelfredzaamheid te vergroten. Voor beide activiteiten – voedselproductie en groenbeheer – is het belangrijk om de wensen van alle partijen daarin te betrekken. Zo worden het buitengebied en de wijk weer eigendom van de gemeenschap. Er ontstaan als het ware gemene gronden.

3. Alternatief woningonderhoud en -beheer

Het derde alternatief om zelfredzaamheid te bevorderen, heeft betrekking op de meest directe leefomgeving van de bewoners in met name achterstandswijken: hun eigen woning. Waar woningbouwverenigingen nu vooral centraal zijn georganiseerd, worden taken in dit systeem zoveel mogelijk bij de bewoners zelf neergelegd. De verantwoordelijkheid voor reparaties en onderhoud ligt in dit systeem zoveel mogelijk bij de bewoners. Uiteraard is enige vorm van begeleiding hierbij wel nodig.

'Ik had niet gedacht dat zo iets in ons dorp kon'

Het is stil op het plein voor de Heilige Willibrorduskerk in Casteren. Zelfs dorpscafé Den Bels is een oase van rust. Maar honderd meter verderop heerst de luidruchtige bedrijvigheid van een woonwijk **in** aanbouw. Midden **in** het kleine Brabantse dorp (1.000 inwoners) verrijzen 34 starterswoningen die **in** opdracht van de dorpsjongeren zelf worden gebouwd. De kopersvereniging Zandstraat bestaat uit jongeren tussen de 18 en 30 jaar. Velen wonen nog bij hun ouders thuis. De reguliere woningen **in** het dorp zijn voor hen onbetaalbaar, als ze al beschikbaar komen. Maar het collectief opdrachtgeverschap maakt de bouw van goedkope woningen mogelijk, die de jongeren kunnen kopen, bijna 40 procent onder de marktwaarde.

De goedkoopste woning kost minder dan 108.000 euro, de duurste komt op 136.000. Dat is gemiddeld 75.000 euro lager dan de getaxeerde waarde. Hoe dat kan? "Dat moet je aan de projectontwikkelaars vragen. Die zouden deze woningen dus voor ongeveer twee ton hebben neergezet", vertelt Jan Walrecht van het adviesbureau **Bouwen in Eigen Beheer**, dat het collectieve bouwproject begeleidt. Natuurlijk, de gemeente Bladel geeft een korting van honderd euro op de grondprijs. Dat levert per kavel van gemiddeld 180 vierkante meter een besparing op van 18.000 euro. De kopers zijn met één architect **in** zee gegaan, die vier basistypen heeft ontwikkeld. Maar elke woning is vrij indeelbaar. Vanwege de bouwmalaise is het project scherp aanbesteed.

"Verbluffend", noemt ook wethouder Frits Pijnenburg van Bladel de scherpe prijsstelling van het nieuwbouwproject. "Daaraan zie je hoeveel er **in** de klassieke bouwwereld blijft hangen bij ontwikkelaars, architecten en andere partijen." Dankzij het collectief opdrachtgeverschap wordt een **eigen** woning voor starters bereikbaar.

De kopers hebben zelf het stedenbouwkundig plan opgesteld. "Dat was best leuk", vertelt Chris Swaanen (29), voorzitter van de kopersvereniging. "De architect kwam met de raarste varianten, van rijtjeswoningen tot campus. Daarmee zijn we aan de slag gegaan. Uiteindelijk hebben we gekozen voor een groen driehoekig plein met aan twee zijden bebouwing **in** kleine woonblokken."

Bron: de Volkskrant, Binnenland, 20 januari 2005 (pagina 2), verslaggever Peter de Graaf.

Voor deze drie alternatieven voor achterstandsbewoners geldt dat zij bijdragen aan een gevoel van eigenwaarde, vergroting van praktische vaardigheden en de toe-eigening van de eigen leefomgeving.

Een gerevitaliseerde omgeving biedt (onder andere) de volgende werkzaamheden en ontplooiingsmogelijkheden:

1. Productie van voedingsmiddelen;
2. Verwerking van de voedingsmiddelen;
3. Transport en detailhandel;
4. Aanleg en onderhoud van houtwallen, hagen en plantsoenen;
5. Verwerking van de vrijkomende boomstammen en snoeihout;
6. Bouw, onderhoud en beheer van koel- en vriesfaciliteiten, wijkwinkels, wijkhoreca en wijkopslagruimtes voor gedroogde producten, en een wijkcursuscentrum, dat tevens als ontmoetingscentrum kan fungeren;
7. Bouw, onderhoud en beheer van koude kassen⁹ en zoetwatervisbakken;
8. Een gezondheidscentrum waar mensen leren wat het belang is van hoogwaardige voeding voor instandhouding en herstel van de eigen gezondheid, en waar zij de resultaten terugkoppelen;
9. Installatie en beheer van fecaliënvergisters en verwerking van het resterende afval uit de vergisters;
10. Praktijkgerelateerd leren.

⁹ Met goed bemeste koude kassen kunnen een groot deel van het jaar warme gewassen als tomaten, paprika's en aubergines geteeld worden. Goed geteelde tomaten kunnen drie maanden bewaard worden. In het koude seizoen kunnen hier wintergewassen als veldsla en postelein geteeld worden. Goed ventileren en licht bijstoken om ze vorstvrij te houden, is dan al voldoende.

3.4.4 Organisatie

Binnen de drie genoemde alternatieve oplossingen vormt samenwerking hét centrale element. Zoals bij elke samenwerkingsovereenkomst is het belangrijk om de rechten en plichten van de deelnemende partijen helder te krijgen. In dit verband gaat het om vier deelnemende partijen:

1. De boeren, tuinders en verwerkende bedrijven die meedoen;
2. De burgers uit de wijk zelf;
3. De gemeente die mede zorg moet dragen voor de betreffende burgers;
4. Onderwijsinstellingen en andere maatschappelijke instellingen, zoals sociale diensten.

De gemeente en het (regionale) beroepsonderwijs vervullen in de organisatie van dit model belangrijke ondersteunende rollen. Als een gemeente durft vast te stellen dat ze in haar zorgverplichting richting een deel van haar burgers feitelijk faalt – althans niet tot tevredenheid presteert – komt er ruimte om het anders aan te pakken. Dan gaat het er niet langer om of de gemeente formeel aan haar verplichtingen voldoet, maar of zij er ook daadwerkelijk in slaagt om de buitenspelpositie van deze burgers te doorbreken.

Dit schept ook ruimte in financiële zin. Momenteel wordt er relatief veel overheidsgeld geïnvesteerd in het verbeteren van de arbeidsmarktpositie van mensen die een relatief kansloze positie hebben op de arbeidsmarkt. Reïntegratiegelden bedragen jaarlijks 2 miljard euro. De resultaten zijn echter teleurstellend. Binnen het voorgestelde nieuwe model worden deze middelen (deels) niet langer besteed aan de zoektocht naar betaald werk, maar aan het verhogen van de zelfredzaamheid van de burgers.

Het onderwijs heeft in dit model een belangrijke rol in het ontwikkelen en bevorderen van zelfredzaamheid. Het beroepsonderwijs komt hierdoor mede ten dienste te staan van de regionale economie. Niet wat het onderwijs te bieden heeft is hierbij het criterium, maar de leerbehoeften van de wijkbewoners en van de regionale/lokale economie. Vraaggestuurd leren in plaats van aanbodgestuurd onderwijs. Praktijkmensen krijgen daarbij nadrukkelijk een rol als leraar. Noem het een gastdocentschap. ROC's die bereid zijn om deze nieuwe rol op zich te nemen, kunnen deze gastdocenten uit het reguliere budget betalen. Anders moeten er nieuwe organisaties opgericht worden die het op de praktijk geënte leren gaan verzorgen, gefinancierd vanuit het normale onderwijsbudget van het Rijk.

De genoemde de reïntegratiegelden en onderwijsgelden zijn belangrijke middelen voor de financiering van dit model. Daarnaast stoelt de financiering in dit model ook op:

1. Het geld dat door de wijkbewoners normaliter besteed wordt in de supermarkt. Dit wordt nu besteed in de regionale economie en fungeert daar tevens als een extra multiplier, doordat het langer lokaal blijft circuleren;
2. De bijstandsgelden;
3. De inkomsten in natura als gevolg van zelfwerkzaamheid;
4. Inkomsten uit nieuwe economische activiteiten en de daaruit voortvloeiende multipliereffecten;
5. Inkomsten uit de grondbelasting¹⁰;
6. Inkomsten uit de verpachting van grond aan bedrijven en winkeliers;
7. Bestedingen in de sfeer van preventieve gezondheidszorg, en daarmee gepaard gaande ziektekostenbesparingen. Model 2 past hier vrijwel naadloos in.

Via de beschreven alternatieven en bijbehorende organisatie- en financieringsvormen kunnen achterstandswijken en hun omgeving economisch en sociaal tot bloei komen. De focus op zelfredzaamheid via de thema's voedselproductie en voedselverwerking, en instandhouding en vernieuwing van het landschap in de wijk en in het buitengebied zorgen ervoor dat er een vitale regionale economie wordt gecreëerd. De achterstandswijken worden weer vitale wijken, met eigen economische dragers. Bewoners eigenen zich daarbij hun wijk en ruimere leefomgeving weer toe, waarmee de wijken door hun eigen inwoners worden gewaardeerd en het stigma van de wijken (deels) verdwijnt.

Er komt vergeleken met het klassieke economische speelveld een nieuwe categorie mensen bij. Mensen die niet meer of nog niet in loondienst of als ondernemer kunnen werken, maar die wel zinvol kunnen werken, namelijk als zelfredzamen die voor een deel in hun eigen levensonderhoud voorzien en tegelijkertijd een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de kwaliteit van de wijk en het buitengebied. Voor dat laatste worden ze beloond met het behouden van hun bijstandsuitkering.

¹⁰ Door de introductie van een grondbelasting kan ervoor gezorgd worden dat partijen afgeschrikt worden die om speculatieve redenen de grondprijzen opdrijven door grond op te kopen.

3.4.5 Opschaalbaarheid

Als het systeem eenmaal draait, kan iedereen die in de wijk bijstand krijgt, verplicht worden om hetzij als zelfwerkzame, hetzij als ondernemer of ZZP'er, hetzij als werknemer aan de wijk- en plattelandsontwikkeling mee te werken. De bovengeschetste aanpak werkt waarschijnlijk het best als het vrijblijvende karakter in fasen wordt afgebouwd:

- In de eerste fase wordt de gemeente benaderd. Als zij bereid is mee te doen, worden er afspraken gemaakt over de financiering. Dan worden boeren, tuinders en fruittelers gezocht die aan het project mee willen werken. Vervolgens worden in de wijk de mensen benaderd die de situatie en de mensen in de wijk goed kennen. Zij kunnen deelnemers werven voor de tweede fase.
- In de tweede fase wordt begonnen met de daadwerkelijke teelt van groente en fruit door de telers en belangstellende burgers. Voor groenten en fruit zijn geen erg ingewikkelde verwerkingssystemen noodzakelijk. In deze fase worden vervolgens ook verwerkingsbedrijven gezocht, en indien deze afwezig zijn, gecreëerd voor zuivel, graan en vlees. Ook kunnen er wijkmarkten opgezet worden waar de deelnemers en de boeren hun producten verkopen.
- Wanneer er, als gevolg van de resultaten in deze fase, in de wijk voldoende draagvlak ontstaat, kunnen meer mensen gezocht worden en kan de derde fase ingaan. Er vindt verbreding plaats, het project gaat een groter deel van de wijkbevolking omvatten en er worden meer agrariërs bij betrokken. De verwerking wordt verder ter hand genomen. Ondertussen wordt ook de wijk zelf aangepakt. Waar is sprake van achterstalligheid en wat wil men met de wijk? In deze fase kan ook een wijkwinkel gestart worden waar het voedsel wordt gedistribueerd. Belangrijk is om bij herhaling aandacht te besteden aan voeding en voedselkwaliteit. Mensen die zich slecht voeden, voelen zich op den duur ook slecht. En als je je slecht voelt, presteer je minder, leer je moeilijker en vermindert je betrokkenheid.

Dan komt het moment waarop iedereen die bijstandsafhankelijk is en er fysiek en geestelijk toe in staat is, verplicht kan worden om mee te doen. De variatie in werk en ondersteuning is tegen die tijd ook zo groot dat er voor elk wat wils ontstaat. Dat laatste is belangrijk omdat de een meer lol heeft in klussen, de ander in tuinieren en een derde in koken of de boekhouding doen. Het praktijkgerichte leren wordt nu ook belangrijker.

Zo kan vrijwilligheid geleidelijk overgaan in verplichte deelname, zonder dat dit als negatief ervaren hoeft te worden. En wie dan nog weigert, blijft afhankelijk van het bestaande systeem; hij/zij krijgt gewoon zijn bijstand met alle daarbij behorende verplichtingen, zoals verplicht solliciteren naar betaald werk. De gerevitaliseerde wijk biedt overigens ook meer werk en dus kansen. Er is dus de facto geen freeridersprobleem omdat er voor iedereen een reële mogelijkheid wordt ontwikkeld om mee te doen. Maar eigenlijk is verplichte deelname nauwelijks interessant. Het systeem moet zo goed gaan werken dat iedereen mee *wil* gaan doen. Het voorbeeld van Detroit (zie kader) laat zien dat je zelfs in uitzichtloze situaties nieuwe perspectieven kunt

ontwikkelen. Hoogwaardige voeding in een aantrekkelijke omgeving biedt daarvoor uitgelezen mogelijkheden.

‘Made in Detroit - tienermoeders worden stadsboeren’

Detroit was vroeger, dankzij de auto-industrie, de rijkste stad van de VS. Nu is de helft van de bevolking weggetrokken. Een derde van het stadsoppervlak ligt braak. Er zijn ook veel tienermoeders met weinig perspectief. Daarom zijn er mensen gestart met zogenoemde boerderij-scholen. Hier leren tienermoeders hoe het voedsel te verbouwen, zodat ze later een inkomen kunnen verdienen door het voedsel te verkopen. Ze leren er zowel de landbouwtechnische, de economische als de verwerkingskant van de voedselproductie. De meisjes nemen hun kleintjes mee naar school. Vaak moeten ze meer dan een uur in de bus zitten om de school te bereiken. Het openbaar vervoer is lang geleden door de auto-industrie grotendeels weggeconcurrerd. Maar veel mensen hebben geen auto.

Inmiddels zijn er al driehonderd stadsboerderijen. Ook de school voor de tienermeisjes wil meer land, zodat ze kunnen uitbreiden.

Bron: Documentaire over stadslandbouw in Detroit. Holland Doc/LLink, woensdag 15 januari 2009.

4.

Conclusies

4.1

Vier modellen: consequenties voor actoren

In hoofdstuk 3 van dit essay zijn vier modellen gepresenteerd die direct of indirect alternatieven bieden voor de huidige organisatie van de (economie van) voedselproductie en landschap. Realisatie van de modellen vergt systeeminnovaties: een geheel andere manier van denken over voedselproductie, landbouw en landschap, en een omslag in de organisatie en financiering ervan. Voor alle actoren betrokken bij de productie van voedsel en landschap heeft dit aanzienlijke gevolgen voor hun doen en laten. Het gaat hierbij om de volgende groepen actoren:

1. De 'burgers' zelf, met daarbinnen als specifieke doelgroep bewoners van achterstandswijken;
2. De intermediairen;
3. Bedrijven in de voedselketen (agrariërs, voedselverwerkende industrie, detailhandel);
4. Freeriders.

Hieronder wordt kort geschetst wat invoering van een van de modellen (of een combinatie daarvan) voor deze groepen zal betekenen.

1. Burgers

In de beschreven modellen staat de burger centraal. Algemeen kan worden gesteld dat binnen de vier modellen het traditionele beeld van de consument plaats heeft gemaakt voor nieuw burgerschap. De

‘burger’ is niet langer het sluitstuk van de voedselketen, maar maakt er nu prominent deel van uit. En wel op verschillende manieren.

In de beschreven modellen heeft de burger zijn (spaar)rekeningen lopen bij een regionale bank die geen rente geeft, noch vraagt. Alle deelnemers delen wel in de winst. Zij dragen tegelijkertijd bij aan een regionaal groenfonds. Dit doen zij ook via hun keuze voor een regionaal pensioenfonds. Via deze intermediair verwerven deelnemers directe invloed op de productie van voedsel en landschap in hun omgeving, via:

- Invloed op de benoeming van het bestuur van de bank;
- Een vertegenwoordiging van de burgers in het bestuur, waarmee de burger invloed heeft op het beleid van de bank (zoals het vaststellen van gezondheids- en duurzaamheidscriteria die de bank stelt aan leningen);
- Meebeslissen (meestemmen) over welke initiatieven worden uitgevoerd vanuit het groenfonds.

Ook qua gezondheidszorg kan er veel veranderen. In het beschreven model dat hierop focust, lijkt er aan de ‘voorkant’ van zijn ziektekostenverzekering voor de burger niks veranderd: deze betaalt (gelijk aan de huidige situatie) zijn premie. Aan de ‘achterkant’ echter is er een wereld van verschil. De burger ‘werkt’ aan zijn gezondheid doordat hij wordt gestimuleerd door een aantrekkelijke leefomgeving, door vaker actief buiten te zijn en door vaker gezond (regionaal) voedsel te consumeren dat nu voor hem beter toegankelijk (en betaalbaar) is. Voor dit gezonde voedsel kan hij namelijk (veel meer dan nu het geval is) terecht bij de lokale streeksupermarkt. Financieel komt het erop neer dat de burger meer kwijt is aan zijn voedsel, maar bezuinigt op zijn ziektekosten.

De regionale gezondheidsverzekeraars zorgen, samen met hun overkoepelende verzekeringsorganisatie, op landelijk niveau voor een adequate informatieverstrekking over de relatie tussen gezonde voeding, beweging en gezondheid, op maat gesneden voor de verschillende doelgroepen. Deze informatie is gemakkelijk voor de burger toegankelijk via nieuwsbrieven, de (regionale) website en informatie- en activiteitendagen. Ook de regionale supermarkt voor gezonde voeding heeft een belangrijke rol in deze informatieverstrekking. Naast het aspect van gezondheid biedt de supermarkt ook informatie aan over activiteiten in de regio (bijvoorbeeld over investeringen van het groenfonds of de aankondiging van vrijwilligersdagen).

Naast bovengenoemde financiële en organisatorische betrokkenheid, is de burger ook op een meer directe, fysieke manier betrokken bij zijn voedselproductie en leefomgeving. Dit kan bijvoorbeeld in de vorm van een gezamenlijke afvalverzameling. De burger doet (al dan niet gestimuleerd door heffingen) mee aan de inzameling van vers groen afval. Dit ‘verse’ afval zal in de directe omgeving worden gebruikt als plantenvoeding, waarmee de burger ook direct invloed heeft op de kwaliteit van zijn eigen voedsel dat hij in de lokale supermarkt koopt.

Een andere mogelijkheid waarbij de burger participeert in de voedselketen en voedselproductie is bijvoorbeeld via regelmatig te organiseren

vrijwilligersdagen. Deze dagen worden georganiseerd door een op te richten regionaal groenfonds of door de agrariërs in de regio zelf, en zijn bedoeld voor alle deelnemende burgers. Het doel van deze dagen is om door gedragsverandering te bereiken dat de kosten van voedselproductie en van behoud en ontwikkeling van natuur, landschap en water worden beperkt, en dat het draagvlak bij de consument (lees: de burger) wordt vergroot.

Een laatste voorbeeld van burgerbetrokkenheid is gepresenteerd in het vierde model. Hier zijn bewoners in de achterstandswijken op de meest direct mogelijke manier bij hun omgeving betrokken: zij werken op basis van zelfredzaamheid aan hun eigen voedselvoorziening en dragen hun steentje bij aan onderhoud en beheer van landschap en stadsgroen.

2. Intermediairen

Onder de intermediairen verstaan wij in dit essay de regionale banken, met daaraan gekoppeld de pensioenfondsen en het regionale groenfonds. Zij fungeren als tussenpersoon voor de burgers aan de ene kant en de (agrarische) ondernemers aan de andere kant.

In de geschetste modellen borduurt de regionale bank voort op de lijn van huidige 'groene' banken zoals Triodos en ASN. Het grote verschil zit erin dat de banken regionaal zijn georganiseerd (met een landelijke of internationale organisatie als koepel) én dat de burgers en ondernemers meer invloed dan nu hebben op het beleid en bestuur van de bank.

De intermediairen moeten anders gaan denken en zich anders organiseren. Zij hebben meer verantwoordelijkheden dan de 'normale' banken van nu. Er dient rekening te worden gehouden met meerdere belangen. Een goede waarborg hiervoor is de samenstelling van het bestuur: diverse maatschappelijke partijen zijn in dit bestuur vertegenwoordigd, waaronder de klanten van de bank (de burgers). Natuurlijk is de 'cultuur' bij deze nieuwe banken anders dan bij de traditionele banken. Er is geen sprake van bonussen; maatschappelijk verantwoord ondernemen en doorzichtigheid staan hoog in het vaandel.

Een goed voorbeeld van een wijze waarop intermediairen die nieuwe verantwoordelijkheid op zich kunnen nemen, is door het stimuleren van een duurzame energievoorziening. Zo komt de, op het gebied van energie zelfvoorzienende regio een stap dichterbij wanneer het regionale groenfonds (een deel van zijn) beleggingen reserveert voor de aanleg van zonnepanelen op agrarische opstallen. In wezen zou iedere regio zijn eigen regionale energiebedrijf kunnen opzetten, waarin zowel producenten als afnemers participeren.

Zonnecentrales in achterstandswijken

Volgens Hermann Scheer, lid van de Duitse Bondsdag en specialist in zonne-energie, is het bedekken van 10% van alle daken voldoende om in de stroombehoefte te voorzien. Het rendement van de fotovoltaïsche cellen verbetert voortdurend en hun kostprijs daalt langzaam maar gestaag. Dit betekent dat er ook voor achterstandswijken kansen zijn om een aanzienlijk deel van de huizen en bedrijfspanden van foto-

voltaïsche cellen te voorzien. Wel moet dan de voorfinanciering goed geregeld worden, want dit is het belangrijkste struikelblok voor mensen met weinig geld. Typisch een functie voor de intermediairen (regionale bank of het regionale pensioenfonds) in dit model.

Bron: VPRO Tegenlicht. 'Here comes the Sun', maandag 20 oktober 2008, 21.00 uur, Nederland 2.

3. Bedrijven in de voedselketen

De in het vorige hoofdstuk beschreven modellen betekenen ook voor de ondernemers in de voedselketen, zowel voor de agrarische ondernemingen als de ondernemingen in de voedselverwerking en de detailhandel, een ware omslag. Alle ondernemers hebben in de modellen het voordeel dat de rentelasten lager zijn dan nu. In ruil hiervoor moeten zij actief bijdragen aan de ontwikkeling van zo gezond mogelijk voedsel dat met respect voor de omgeving is geproduceerd. Via het groenfonds, het pensioenfonds en de regionale bank hebben de producenten direct te maken met de invloed van de burgers. Daartegenover staat weer een meer constante afname van gezond voedsel door die burgers, die daartoe worden gestimuleerd via de gezondheidsverzekering. Er bestaat ook weer een verbondenheid tussen voedselproducenten en voedselafnemers. Dit kan op kleine schaal door de aankoop van producten in lokale of regionale streekwinkels maar ook door participatie van 'burgers' in agrarische bedrijven of voedingsbedrijven en winkels. De betrokkenheid uit zich niet alleen door meebeslissingsrecht, maar ook door wederzijds overleg over de productie en productiewijzen van voedsel, en door meewerken op de bedrijven.

Bestaand initiatief: Klantbordgroep van natuurvoedingswinkel

De klantbordgroep van de Wageningse natuurvoedingswinkel brengt haar wensen en ideeën in en bespreekt deze met de winkeliers. Die brengen van hun kant de praktische winkeliersoverwegingen in alsook hun eigen ideeën, wensen en plannen. Er ontstaat begrip en er komen verbeteringen op tal van onderdelen. Er ontstaat een sfeer waarin de problemen en kansen gezamenlijk besproken worden, en er ook gezamenlijk besluiten genomen worden. Opmerkelijk is dat er geen onderwerp is dat op voorhand wordt uitgesloten. De verhoudingen tussen klanten en winkeliers veranderen eigenlijk best ingrijpend, maar omdat het geleidelijk gaat, levert dat tot nu toe weinig problemen op. Een aantal boeren, tuinders en verwerkers uit de regio levert al rechtstreeks aan de winkel. Dus kan de overlegstructuur ook naar hen toe uitgebreid worden.

In het laatste geschetste model hebben ondernemers nabij achterstandswijken daarnaast een specifieke verantwoordelijkheid voor het ondersteunen en begeleiden van zelfredzamen. Het is duidelijk dat deze verantwoordelijkheid niet voor alle ondernemers is weggelegd. Voor degenen die hier wel voor openstaan, levert deze verantwoordelijkheid zowel enkele voordelen op (extra arbeid, afnamegaranties, enzovoorts) als enkele nadelen (tijd, organisatie, enzovoorts).

4. Freeriders

Naast de genoemde actoren zullen er altijd partijen blijven die (indien niet wordt overgegaan tot verplichtende vormen van deelname) zullen

vasthouden aan de traditionele organisatie van de keten. Ook als (financiële) verrekeningsmechanismen worden ontwikkeld waarbij freeriders worden gestimuleerd om deel te nemen. Regionale pilots moeten uitwijzen welke mate van betrokkenheid kan worden gerealiseerd. Hierbij moet niet over één nacht ijs worden gegaan: de pilots moeten voldoende tijd krijgen om zich te bewijzen. Tenslotte: niet iedereen hoeft per se mee te doen; 80% is ook mooi.

4.2

Vier modellen: grotere betrokkenheid, minder vrijblijvendheid

Binnen de nieuwe modellen ontstaat een nieuw soort burgerschap en vervaagt de scheiding tussen consument en producent: de consument wordt ook producent. Daarbij is de kloof gedicht tussen de calculerende burger die alleen zijn kortetermijn(eigen)belang dient (consument die zijn 'rechten' benadrukt) en de burger die de langetermijneffecten van zijn gedrag meeneemt in de beslissingen ('plichten' die de mens zichzelf oplegt). De burger draagt in de nieuwe modellen zowel financieel als in natura bij aan de productie van voedsel en landschap, is hier sociaal meer bij betrokken en profiteert hiervan optimaal in termen van leefomgeving, voedselkwaliteit en gezondheid.

Voor alle partijen in de regio betekent een omslag naar deze nieuwe werkelijkheid een kleine cultuurschok. Burgers/consumenten krijgen in dit systeem een medeverantwoordelijkheid voor de productie en verwerking van levensmiddelen en voor de kwaliteit van de groene ruimte. Voor natuur- en milieuorganisaties en voor consumentenbonden betekent het dat er nieuwe kansen ontstaan. Idem voor individuele burgers. Maar ook dat niet langer volstaan kan worden met het stellen van eisen vanaf de zijlijn – alle belanghebbenden mogen en moeten meedenken. En omdat elke deelnemer ook meebetaalt aan de financiering van datgene wat gewenst wordt, zal ook de bereidheid om praktische beperkingen serieus te nemen groter worden. Maar ook ontstaat er ruimte om praktische beperkingen creatief te benaderen en voortvarendheid om nieuwe oplossingen in praktijk te brengen. Ook primaire producenten, terreinbeheerders en voedselverwerkende bedrijven zullen minder geneigd zijn om zich slechts tot het eigen domein en tot nauw afgebakende eigen belangen te beperken. De burgers die wensen en ideeën inbrengen, zijn immers tegelijkertijd hun afnemers.

Uiteraard zijn wij ons bewust van de grote verschillen tussen diverse leefomgevingen, zowel in economisch als in ruimtelijk en sociaal opzicht. Een grote stad met 500.000 inwoners is van een andere orde dan een dorp met 1.000 inwoners. Dit neemt echter niet weg dat er mogelijkheden zijn om de economieën van deze gebieden te regionaliseren. Wel moeten deze verschillen in de praktische uitwerking van de geschetste oplossingsrichtingen worden gerespecteerd en zullen zij consequenties hebben, zowel voor de organisatie als in het alledaags functioneren.

4.3

Aandachtspunten

Bij de totstandkoming van regionale voedselsystemen en voedselorganisaties zijn enkele punten van belang om tot een succesvolle realisatie te komen. Enkele sleutelementen zijn:

1. Regionaal schaalniveau

Bij het realiseren van een innovatief voedselproductiesysteem (voedselketen) met een grotere verbondenheid tussen producent en consument is het regionale schaalniveau belangrijk. Het regionale niveau is cruciaal voor betrokkenheid van burgers, niet alleen als het gaat om landschap maar ook omwille van de relatie met de voedselproducent. Ook zal het makkelijker zijn om een aantal zaken op regionale schaal te organiseren, bijvoorbeeld als het gaat om het inzamelen van afval en het sluiten van de energiekringloop. Transport over langere afstanden levert hier immers rendementsverliezen op. Bovendien is op het regionale schaalniveau nog sprake van een verbondenheid tussen consument (burger) en producent (boer, werknemer), een verbondenheid die op een hoger schaalniveau waarschijnlijk niet te realiseren is.

Ondanks deze voordelen moet regionalisering van de keten niet worden gezien als het ei van Columbus voor alle problemen. Zo stelt hoogleraar duurzame ontwikkeling L. Fresco: „Misschien zijn kassen door hun technologie wel het meest milieuvriendelijk, maar zijn Nederlandse tomaten uit de kas beter dan biologische uit Marokko? [...] Zonder kassen zouden we in Nederland negen maanden per jaar geen tomaten kunnen eten, terwijl ze een gezonde bron van voedingsstoffen zijn.”¹¹ Bij een compleet regionaal productiesysteem wordt de consumptievrijheid (i.c. de gelegenheid om het gehele jaar door tomaten te consumeren) sterk beperkt. Ook dalen de inkomsten van boeren in Marokko. Een strikte regionalisering brengt dus een beperking van keuzevrijheden met zich mee. Kortom, er zullen meerdere en onderling zeer uiteenlopende belangen zorgvuldig tegen elkaar moeten worden afgewogen.

2. Opschaling/verplichting

Zoals betoogd zijn de huidige initiatieven op het gebied van betrokkenheid van burgers bij de voedselketen en landschap veelal kleinschalig. Om tot een daadwerkelijke verandering van de voedselketen op grotere schaal te kunnen komen, is een ‘opschaling’ nodig. Dit is echter een lastige opgave. Om het schaalniveau van de genoemde en andere soortgelijke initiatieven op te schalen, zijn de volgende sporen mogelijk:

1. Het aantrekkelijk maken van de nieuwe modellen, bijvoorbeeld door resultaten te laten zien en betrouwbaarheid te bieden, dan wel door andere voordelen te bieden;
2. Via financiering: iedereen laten meebetalen, ofwel via het systeem zelf (deelnemers), ofwel door extra belastingen;
3. Verplichtend voorschrijven via bijvoorbeeld juridische maatregelen.

Een vraag van cruciale betekenis daarbij is of men de stap wil zetten van vrijwilligheid naar verplichtende deelname. Dat laatste kan uiter-

¹¹ Bron: ‘Kenni is de duurzaamste hulpbron’, *Trouw*, 17 maart 2009.

aard pas aan de orde komen wanneer initiatieven hun werkzaamheid en voordelen in de praktijk overtuigend hebben aangetoond. Maar ook dan kunnen tegen verplichtende deelname wel degelijk bezwaren worden ingebracht, zoals:

- Verplichten is juridisch lastig (inperking van vrijheid). Hierbij dient namelijk niet alleen met de Nederlandse, maar ook met de Europese wet- en regelgeving rekening gehouden te worden;
- Een verplichtend systeem verliest juist door het verplichtend karakter een deel van zijn aantrekkelijkheid. Verplichtingen kunnen bij mensen negatieve reacties oproepen, terwijl een goede motivatie en een positieve houding juist belangrijke succesfactoren zijn, zeker bij de voorgestelde aanpak in achterstandswijken;
- Beperking van keuzemogelijkheden kan zowel juridisch als praktisch problematisch zijn.

Ten aanzien van het laatste: de trend is dat (voedsel)bedrijven middels schaalvergroting en globalisering zich steeds meer concentreren op enkele locaties, en dat deze producten over de hele wereld vervoerd worden. De nadelen zijn bekend: minder betrokkenheid van burgers en schadelijke milieueffecten door veel vervoer. Echter, de voordelen voor de burgers zijn de lagere prijzen en de grotere keuze aan producten. Het proces van globalisering kan niet zomaar worden gestopt. De overgang naar een regionaal systeem heeft elementen van een trendbreuk en is niet eenvoudig. Misschien is het meest realistische toekomstbeeld een situatie waarin beide systemen naast elkaar bestaan en elkaar aanvullen. Regionale pilots zullen moeten uitwijzen welke mate van regionalisering van de voedselketen haalbaar is. Overigens lijkt het globaliseringsproces wel een tegenbeweging op te roepen. Er ontstaat de laatste jaren meer belangstelling voor de herwaardering van de eigen streek.

4.4 Eerste stappen

Doel van dit essay is om te laten zien dat het anders kan dan zoals nu gebruikelijk is. De bestaande initiatieven in Nederland die in dit essay de revue zijn gepasseerd, bewijzen dat verandering al op kleine schaal kan beginnen. Het is te verwachten dat door deze resultaten meer en beter te communiceren naar andere regio's en door het voortschrijdende inzicht bij de deelnemers zelf, deze initiatieven navolging zullen krijgen.

Deze op zich hele waardevolle initiatieven hebben echter een beperkte reikwijdte: het gaat om een handjevol mensen die zich (zeer waarschijnlijk) van nature al erg betrokken voelden bij hun leefomgeving en voedselproductie. De grote meerderheid zal zich, ondanks betere communicatie en positieve resultaten, niet direct aangetrokken voelen tot deze initiatieven, en zal ook niet direct gaan deelnemen.

Om deze meerderheid te bereiken, zijn daarom systeeminnovaties noodzakelijk. In dit essay is een aantal van deze innovaties uitvoerig beschreven. Het doorvoeren hiervan en de implementatie van nieuwe

modellen gaat niet vanzelf. Om hiertoe te komen, moeten grootschaligere regionale experimenten worden gestart en geëvalueerd. Een reeds bestaand initiatief kan hiervoor de basis vormen, maar dit is niet noodzakelijk. De overheid kan in deze verbreiding en verbreding van initiatieven/pilotprojecten een belangrijke taak op zich nemen als initiator, bijvoorbeeld vanuit het sociale belang (het opzetten van een systeem dat zelfredzaamheid bevordert en het verminderen van de import van producten zoals soja die elders dramatische invloed hebben op landschap en ecologisch systeem) of vanuit het belang van het klimaat (het terugdringen van de CO₂-uitstoot in de voedselvoorziening door regionale kringloopsluiting).

Close to home – About regionalization of food chains and a greater role for the consumer

Caalders, J. et al (BUITEN, Consultancy Economy & Environment)
InnovationNetwork Report 09.2.225, Utrecht, The Netherlands,
December 2009.

This essay presents four models which, directly or indirectly, offer alternatives for the current (economic) organization of food production and the countryside. One common feature of all these models is that citizens and consumers are assigned a new role. They all involve a redistribution of responsibilities in the chain. Citizens are no longer exclusively treated as consumers, but are given more responsibilities. Their involvement in food production and the management of their immediate living environment is less non-committal. In addition, the presented chain models propose new connections between food production and other functions. Despite widespread recognition that agriculture is no longer confined to food production, integration of these multiple functions within chains remains sporadic. Food, healthcare and energy each have their own systems which generally operate separately from one another.

The following chain models are discussed below:

- Regional food chain and countryside economy
- Dietary health and the environment
- Broken energy cycle
- Residents in disadvantaged areas

The models all require system innovations: an entirely new way of thinking about food production, agriculture and countryside alongsi-

de a radical change in their organization and funding. This has far-reaching consequences for the behaviour and actions of all the actors involved in food production and the countryside. This concerns the following groups:

1. the 'citizens' themselves, with residents of disadvantaged areas as a specific target group;
2. the intermediaries;
3. businesses active in the food chain (farmers, food-processing industry, retailers);
4. free-riders.

1. Citizens

Within all of the four models, the traditional image of the consumer makes way for a new form of citizenship. The 'citizen' is no longer the final link in the food chain, but now makes up a prominent part of it. In his new capacity, the citizen takes on diverse roles. The models contain numerous ideas as to how citizen involvement can be given shape and substance – both in organizational and financial terms. Citizens, for instance, have (savings) accounts at a regional bank that neither pays nor charges interest. Instead, all participants share in the profits. At the same time, they contribute towards a regional green fund. Similarly, they also opt for a regional pension fund. Via these intermediaries, the participants exercise direct influence over the food and countryside in their area.

Lots of changes are also foreseen in the healthcare sector. In the described model that focuses on this aspect, nothing appears to change for the citizen at the front end of his health insurance: he simply pays his premium (in the same way as today). At the back end however, there is a world of difference. The citizen is actively encouraged to 'work' on his health by being part of an attractive living environment, by leading a more active outdoor life and by embracing healthy (regional) food that has now become more accessible (and affordable) at special regional produce supermarkets. In financial terms: the citizen spends more on food and less on health expenses.

Alongside the aforementioned financial and organizational involvement, the citizen also has a more direct and physical relationship with the production of his food and the immediate environment – for instance, through collective waste collection, where citizens take part in the collection of fresh green waste (either with or without financial incentives). This 'fresh' waste will be used in the immediate environment as compost for plants, so that the citizen also has direct influence on the quality of the food that he buys in the local supermarket.

A final example of citizen involvement is presented in the fourth model. In this model, residents of disadvantaged areas are involved as directly as possible in their immediate surroundings: they work on the basis of self-reliance to produce their own food and help to maintain and manage the surrounding countryside and urban greenery.

2. Intermediaries

The term 'intermediaries', as used in this essay, refers to the regional banks and, linked to these, the pension funds and regional green fund. They act as intermediaries between the citizens and the (agricultural) entrepreneurs.

In the sketched models, the regional bank takes its cue from existing 'green' banks such as Triodos and ASN. The big difference is that these banks are regionally organized (with a national or international umbrella organization) and that the citizens and entrepreneurs have more influence than they have today on the bank's policy and management.

The intermediaries must change their way of thinking and also organize themselves differently. They have more responsibilities than the 'normal' banks of today. Diverse interests must be reconciled. To ensure everyone gets a fair deal, the management consists of representatives of diverse social groups, including the bank's customers (the citizens). Naturally, these new banks have a different 'culture' from the traditional banks. There is no question of bonuses. Corporate social responsibility and transparency are paramount.

One good example of the way in which intermediaries can fulfil this new responsibility is by promoting a sustainable energy supply. For instance, regional energy self-sufficiency can be brought a step closer if the regional green fund reserves (part of its) investments for the construction of solar panels on agricultural structures. Basically, each region could set up its own regional energy company in which both producers and customers participate.

3. Food chain companies

Entrepreneurs in the food chain – farmers, food manufacturers and retailers – will be confronted with a radical transformation. In the various models all entrepreneurs will benefit from lower interest charges compared to the current situation. In exchange, they must actively contribute to the development of healthy food produced with respect for the environment. Via the green fund, the pension fund and the regional bank, the banks are confronted directly with the influence of citizens. Against this, there are more constant sales of healthy foods to those citizens who are given incentives to make healthy choices via their health insurance. So again, there is a mutual interest between food producers and customers. This can take place on a small scale through the purchase of products in stores that sell local or regional produce but also through the participation of 'citizens' in farming, food manufacturing and retailing companies. The involvement not only finds expression in co-decision making rights but also through mutual consultation about food production and food production methods and even hands-on work at the firms themselves.

In the last model that is sketched, entrepreneurs based near disadvantaged areas also have a specific responsibility for supporting and helping citizens to achieve self-reliance. Clearly, this is not a role suited to all entrepreneurs. Those willing to take on this responsibility must be aware that it offers both advantages (extra labour, sales guarantees) and disadvantages (time, organization, etc.).

4. Free-riders

Alongside the aforementioned actors, there will always be parties who (barring compulsory forms of participation) will stick to the traditional organization of the chain - even if (financial) incentives are developed to encourage those free riders to take part. Regional pilots must be conducted to establish what degree of involvement can be realized. This is not something to be rushed: the pilots should be given sufficient

time to prove their viability. And finally: not everyone needs to take part for the models to be a success; even 80% would be an excellent result.

More involved, less non-committal

Within the new models a new type of citizenship emerges and the lines between consumer and producer become blurred: the consumer also takes on the role of producer. The gap is thus bridged between the calculating citizen who only looks at his short-term (self-)interest (consumer who emphasizes his 'rights') and the citizen who takes decisions with a view to the long-term effects (self-imposed 'duties'). In the new models the citizen makes both financial and in-kind contributions to food production and the countryside, is more socially involved in these processes and derives optimal benefits through a better living environment, food quality and health.